

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Peter Giodani

Mladi in navidezna svoboda v postmoderni dobi

Diplomsko delo

Ljubljana, 2012

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Peter Giodani

mentor: izr. prof. dr. Gregor Tomc

Mladi in navidezna svoboda v postmoderni dobi

Diplomsko delo

Ljubljana, 2012

Mladi in navidezna svoboda v postmoderni dobi

V nalogi se osredotočam na teoretično analizo družbenega položaja mladih in sprememb poteka odraščanja pod pogoji procesa detradicionalizacije in individualizacije v pozni moderni. Kritično obravnavam dejanskost svobodnosti postmoderne pravice in zahteve do samostojnega in samo-odgovornega družbenega delovanja (mladega) posameznika v odnosu do sistemsko kontekstualne umeščenosti plasiranega prepričanja ter predimenzioniranega prenosa sistemsko pogojenih odgovornosti z družbe na posameznika. Implikacija omogočenosti svobodnega delovanja posameznika v formalno demokratičnih družbah pozne moderne predstavlja iztočnico za sistematično sprenevedanje pri sprejemanju in prepoznavanju odgovornosti s strani javnih in zasebnih družbenoregulacijskih sistemov. Mladi so v okolju detradicionalizirane regulacije družbenosti in zasebnosti nezavedno izpostavljeni nadzorno-usmerjevalnim posegom, ki so zaradi subtilnosti in latentnosti ponotranjenega delovanja bolj invazivni in obsežni kot oblike institucionalnega delovanja avtoritativno-tradicionalnih družbenih sistemov. V diplomskem delu obravnavam reintegracijsko dimenzijo individualizacijskega družbenega premika skozi razkrivanje totalitarnosti panoptizma kulture potrošnje, na primeru katerega izpostavljam potrebo po reinterpretaciji svoboščin v reformirani sodobni družbi. Vodilno je vprašanje dejanskosti postmoderne družbene detradicionalizacije v neoliberalnem duhu deregulacije socialnih varoval in ekspanzije privatiziranih oblastniško-nadzornih elementov.

Ključne besede: mladi, postmoderna, družbeni nadzor, reintegracija, potrošna družba.

The young and the illusive freedom in postmodern era

The thesis focuses on the theoretical analysis of social standing of the young and of the changes that detraditionalization and individualization brings to the process of growing up. We also discuss the degree of one's actual freedom in deciding about independent and self-responsible social activity in relation to systemic contextual placement of conviction and excessive transference of responsibilities from society (system) to individual. The implication of individual's free activity in conditions of formally democratic societies of the postmodern is the starting point for systematic ignorance at accepting and recognizing responsibilities by public and private regulation systems. In the conditions of detraditionalized regulation of social and private sphere, the young are inherently exposed to controlling and directing interventions, which are because of the subtleness and latency even more invasive and extensive than the forms of institutional activity of traditional social systems. In this thesis, we examine the reintegration dimension of the individualized social shift through uncovering the totalitariness of panopticism in the consumer culture. We especially emphasize the need to reinterpret freedoms in the reformed contemporary society. The main question remains the degree of postmodern social detraditionalization in the neoliberal conditions of deregulation of social security and expansion of privatized elements of power and control.

Keywords: young, postmodern, social control, reintegration, consumer society.

KAZALO

1	UVOD	6
2	POSTMODERNOST MODERNE INDUSTRIJSKE DRUŽBE	10
2.1	POSTMODERNA DOBA DRUŽBENIH IN INDUSTRIJSKIH TVEGANJ	12
2.2	INDIVIDUALIZACIJA IN DETRADICIONALIZACIJA ŽIVLJENSKIH FORM	14
2.2.1	Ahistorični model individualizacije	15
2.3	PODRUŽABLJANJE INDIVIDUALIZACIJSKEGA PROCESA IN STANDARDIZACIJA ŽIVLJENJSKIH POLOŽAJEV	17
2.3.1	Individualizacija tveganj in pripisovanje krivde	18
2.3.2	Preobremenjenost individualiziranega posameznika	19
2.4	INDIVIDUALIZACIJA V KONTEKSTU SISTEMA GLOBALIZIRANEGA SVETOVNEGA GOSPODARSTVA	21
2.5	STARE PASTI NOVE INDIVIDUALIZACIJE	22
3	POSTMODERNOST SPREMEMB POTEKA MLADOSTI	24
3.1	MLADOST	25
3.2	SPREMEMBE ODRAŠČANJA IN PREHODOV V ODRASLOST V POZNI MODERNI	27
3.3	VLOGA IZOBRAŽEVANJA	28
3.3.1	Izobrazbraževalne institucije kot »železniška postaja strahov«	29
3.3.2	Inflacija izobraževanja	30
3.3.3	Porazdelitev možnosti skozi izobrazbo	31
3.3.4	Podaljševanje ekonomske odvisnosti kot socialna marginalizacija mladih	32
3.3.5	Posredno državljanstvo mladih	33
3.4	FLEKSIBILIZACIJA TRGA DELA	34
3.4.1	Od sistema standardizacije polne zaposlenosti k sistemu fleksibilno-pluralne podzaposlenosti	35
3.4.2	Individualizacija brezposelnosti	36
4	PREHODI V ODRASLOST	40
4.1	ELEMENTI TVEGANJA V PREHODIH V ODRASLOST	41
4.2	STRUKTURNA POGOJENOST NOVIH IDENTITETNIH GRADNIKOV	43
4.3	MLADI ODRASLI	44

5	POTROŠNA DRUŽBA / MLADI IN OBRISI TOTALNOSTI DRUŽBE	
	POTROŠNJE	47
5.1	POTROŠNJA KOT EGALITARNA DEJAVNOST	48
5.2	KULTURA POTROŠNJE KOT SISTEM (NE)ZADOVOLJEVANJA VZPODBUJENIH ŽELJA	49
5.3	INDUSTRIALIZACIJA USTVARJANJA POMENOV	50
5.4	KULTURA POTROŠNJE KOT PRAKSA OSMIŠLJANJA V »ODČARANI« DRUŽBI	52
5.4.1	Standardizacijska dimenzija kulture potrošnje	52
5.4.2	Družbena reintegracija individualiziranega posameznika skozi kulturo potrošnje	54
5.5	PANOPTICIZEM KULTURE POTROŠNJE IN MIKROFIZIKA OBLASTI NA PRIMERU IDEALA SODOBNE ŽENSKOSTI	56
5.5.1	Kultura potrošnje in izvorni greh sramu telesne neadekvatnosti	58
5.5.2	Marketing, hegemonski diskurz ženskosti in latentna absorbcija emancipacijskih prizadevanj	60
5.5.3	Telo kot medij prikritnega patriarhalnega panoptizma	61
5.6	OBRAT POLITIČNE OSI INDIVIDUALIZACIJE IN NOVE OBLIKE NADZORA ALI KAKO MLADI ODSOTNOST VIDNE AVTORITETE ENAČIMO Z SVOBODO	63
6	ZAKLJUČEK	66
7	LITERATURA	69

1 UVOD

Ali lahko položaj mladostnika v postmodernem okolju razvitih zahodnih družb primerjamo s položajem mladega posameznika v totalitarnem režimu tretjega sveta? Odgovor je jasen. Mi smo svobodni, oni niso, kar je objektivna črno-bela ugotovitev. Dvom v očitnost odgovora bi lahko pripisali posledičnosti arogance »polne riti«. Svobodno in samostojno usmerjamo potek svojega življenja, izbiramo smer izobraževanja, spolne partnerje, barvo las, kraj bivanja, počitnic in dela, pri čemer je spekter izbire omejen zgolj z lastnimi ambicijami. Postmoderni mladi sedimo na zenitu premice linearnega napredka. Skozi zgodovinske procese smo pridobili pravico do izobraževanja, dela, političnega udejstvovanja ter samostojnega razpolaganja z lastnim telesom. Politično-družbeni totalitarizmi in kolektivizmi so stvar preteklosti, verske dogme ne premorejo več strahovlade in moči vzbujanja občutka krivde. Avtoritativnost patriarhalne družine je zamenjala permisivna oblika pogodbenega razmerja. Za prvi december delijo kondome. Nasilje je postalo kaznivo. Združene države Amerike vodi temnopolti moški, Nemčijo ženska. Ozonsko luknjo se jemlje resno. Aktivisti se borijo za pravice živali, okolja, Afričanov. Lakota in vojne so daleč. Gospodarski razvoj omogoča možnost doseganja in življenja ameriškega sna. Svoboda, ne narodu, svoboda posamezniku. Koncept svobode iz zgodovinskih učbenikov je za večino doseženo dejstvo. Odstopanja so pogojena z osebno izkušnjo.

Mladi tudi vse dlje ostajamo odvisni od izvornih družin. Pomanjkanje ustreznih zaposlitev podaljšuje obdobje šolanja, ki meji na efektivnost čakalnice, katera mladim ničesar ne zagotavlja in jih ne interesira. Zaposlitev ne prinaša zagotovila dolgoročne socialne varnosti. Politična situacija v svetu je alarmantna. V hrani so škodljivi elementi, zato je pri njeni uporabi priporočena pazljivost in selektivnost. Nakup stanovanja meji na abstraktnost. Prav tako koncept zadovoljnosti. Družbena odgovornost je personalizirana. Revščina je osebna krivda. Poglavitna preokupacija posameznika je zgodba o Narcisu. Mladost postane družbeni ideal, predvsem za svet odraslih in otrok. Večina ne dosega standardov telesnih proporcev, kar jim preprečuje polnopravno participacijo v (potrošniški?) družbi. Ideale spremljajo nalepke s ceno. Ženstvenost se enači s telesnostjo. Trg potrošnje postaja poglavitno polje posameznikove izraznosti, samoaktualizacije in družbenega delovanja. Sledenje matrici uspeha-zdravja-lepote ni vprašljivo, njena zadovoljivost je časovno pogojena. Kriza identitete postaja normalno stanje. Prisotna je negotovost glede prihodnosti in neizpolnjenost sedanosti. Zapisana dvojnost ponazarja sizofrenost kolaža postmoderne mladosti.

Z vstopom v novo tisočletje se v javnosti pogosto postavlja na dnevni red vprašanje vrednot in morale. Opozarja se na krizo vrednot, govori se o propadu morale, da živimo v obdobju moralnega kaosa in kulturne slepote, iz katerih še ni izšel noben novi moralni red. Mladi tako spet sedijo na zatožni klopi, z naloženo odgovornostjo za obstoječo situacijo.

Zadnja četrtina 20. stoletja se, kot pravi Beck (2001), bistveno razlikuje od preostalih, ki so bile označene kot obdobja množic, kolektivizma, rasti državnih moči, množičnih strank, sindikatov. V zadnji četrtini pa je prišlo do velikega obrata v individualizem. Relativno stabilni in transparentni okvirji za praktično organizacijo vsakdanjega izkustva, kateri so služili kot vodniki skozi vsakdanjo rutino, so razpadli, oziroma izgubili svoj pomen. Družbene institucije, ki so bile glavne pri nadzorovanju mladine, vzgojno-izobraževalne institucije, družina, tradicionalne vrednote, tako niso več glavni akterji pri usmerjanju mladih. »Svobodni« subjekti z neodtujljivo pravico do samoodločanja in samouresničitve naj bi sedaj postali ustvarjalci zgodbe o osebnem uspehu in družbenem napredku.

Življenjski položaj otrok in mladih označuje torej svojstveni razkol med vedno večjim obsegom »svobod« mladih in rahljanjem družbenih ligatur. Zato je pot v postmoderno družbo tudi pot v naraščajočo socialno in kulturno negotovost, v moralna in vrednotna protislovja in znatno stopnjo negotovosti glede prihodnosti. Mlade obremenjuje tudi upadanje trdnih in splošno zavezujočih pravil in življenjskih orientacij, na katere bi se lahko naslonili v svojih osebnih krizah (Ule 2000).

Kljub temu da se zmanjšuje pomen tradicionalnih družbenih ali socializacijskih ovir iz preteklosti, pa se mnogokrat uporabljana beseda »svoboda« v kontekstu mladih nanaša ravno na te ovire. Mladi se tako svobodno odločajo zgolj glede na te očitne družbene elemente, ki pa že nekaj časa ne posedujejo več glavnine družbeno-avtoritativnega arzenala. Transparentnost in očitnost, ne nazadnje tudi občo priznanost, nekdanjih glavnih družbenih usmerjevalcev mladih, so zdaj nadomestili javno še ne prepoznani/priznani, oziroma na drugačen način prisotni, nadzorno-usmerjevalni elementi postmoderne družbe.

Tako ni ravno jasno, ali so bili mladi z vstopom v drugo moderno priča doseženi višji stopnji napredka glede lastnega položaja v družbi in dosegli dolgo želene cilje (večja neodvisnost, odpravljanje tradicionalnih »spon«, svoboda upravljanja, izbire lastne življenjske poti), ali gre za prenovljeno polje družbenega delovanja z zamenjavo, oziroma evolucijo nadzorno-usmerjevalnih institucij in njihove metodologije.

»Na mesto tradicionalnih vezi in družbenih form (družbeni razred, mala družina) stopijo sekundarne instance in institucije, ki zaznamujejo življensko pot posameznika, in ga v nasprotju z individualnim samorazlaganjem, ki se uveljavi kot forma zavesti, naredijo za igračo mode, razmerij, konjunktur in trgov« (Beck 2001, 192).

Kljub dokaj očitnemu občutku, da smo že globoko na področju neke nove oblike družbene ureditve, vsaj sodeč po temu da se javno prepoznava preživetost, če ne pa vsaj upad vpliva tradicionalnih vrednot, oziroma da se veliko govori o dosežkih omenjene osvoboditve, pa ni čutiti konkretnjšega priznavanja, da je družbena sprememba verjetno povzročila tudi transformacijo elementov z družbeno-usmerjevalnimi funkcijami. Tako se je verjetno smotrno vprašati, ali je še vedno smiselno uporabljati zorni kot generacij, katere so mladost doživljale še pred vstopom v drugo moderno, ko so glavnino problemov za razvijajoče se mlade predstavljali družbeni elementi, ki jih sedaj razumemo pod oznako »tradicionalne vrednote« (uniformni življenjski poteki, patriarhalna družina, omejevana spolnost, dogmatičnost religije...). Glede na omenjeno percepcijo se je namreč zgodil občuten premik, napredek, v korist mladih, kar posledično namiguje na nepotrebnost, umiritev nadaljnjega aktivizma, saj se zdi, da so cilji na nek način že udejanjeni. Na vsakem koraku smo namreč priča poudarjanju svobodnejše, bolj avtonomne možnosti odločanja mladih, agresivnemu, samozavestnemu poudarjanju pridobljenih svoboščin. Govori se namreč predvsem o večji neodvisnosti od družbenih institucij in elementov, katere smo navajeni prepoznavati kot za mlade omejujoče in nadzorno-represivne. Prepoznavanje je bilo preprostejše, saj je šlo za transparentne oblike družbenega urejevanja, njihove metode so bile javno manifestirane in prepoznane.

V obdobju, ki ga označujemo kot postmodernega, pa so mladi soočeni z verjetno naivnim prepričanjem o njihovi zmožnosti prevlade nad (prepoznanimi) družbeno-urejevalnimi sistemi in nejasnostjo glede morebitnih novih oblik le-teh. Kot da se novim razmeram v družbi (še) ni pridružila tudi prenovljena percepcija le-teh.

Morda so mladi ujeti v megli prikazane nepreglednosti novonastale družbene ureditve, ki nastaja tudi kot posledica nezdržljivosti postmodernih pravil igre in sistema percepcije, kateri izhaja še iz neke polpretekle družbene ureditve. Kompleksnost postmoderne situacije potencira predvsem njena družbena netransparentnost in nerazpoznavnost, ki ima za posledico dezorientiranost mladih kot družbeno-kritičnega akterja. Glasnost poudarjanja svobode odločitve namreč preglašuje konstruktivni dvom v dejanskost uporabljenega pridevnika.

Demobilizirano mladino tako že nekaj časa novači ideologija potrošne družbe, ki z zavidljivo učinkovitostjo le-to integrira v temelje nastajajoče ureditve, v kateri bo ponovno treba počakati, da bodo mladi prepoznali družbene vzorce kot arbitrarne procese, katerih ni nujno najbolje ignorirati ali zgolj začudeno sprejemati, ampak jih je potrebno prirejati sebi v prid.

»..- [K]ljučni problem »nove individualizacije« mladih vidimo drugje, prav v omenjeni epistemološki prevari visoke moderne, v kateri poteka destrukcija mladine v množico posameznikov, ki se vsak zase, globoko v zasebnosti potegujejo za čim boljši življenjski prostor in ne vidijo, da kolektivne in politične probleme drobijo v pesek samodiscipliniranega delovanja« (Rener v Ule 2000, 99).

V nalogi se bom osredotočil na teoretično analizo položaja mladih in sprememb odraščanja pod pogoji detradicionalizirane in individualizirane družbe pozne moderne. Skozi diplomsko nalogo bom predstavil posledice postmoderne tranzicije in pod vprašaj postavil dejanskost sprememb, glede na razmerje med ohranjanjem relacij družbene moči in nadzora, ter spremenjenimi družbenimi poteki. Izhajal bom iz hipoteze, da so mladi v postmodernih družbah deregulirane družbenosti in zasebnosti nezavedno izpostavljeni nadzorno-usmerjevalnim posegom, ki so zaradi subtilnosti in latentnosti ponotranjenega delovanja enako ali celo bolj invazivni in obsežni, kot oblike institucionalnega delovanja avtoritativno-tradicionalnih družbenih sistemov.

Navezoval se bom predvsem na Beckovo (2001) interpretacijo pozne moderne ter njegovo obravnavo reintegracijske dimenzije individualizacijskega družbenega premika, predstavljane problematike postmoderne odraščanja s strani Uletove (2008), Bartkyeve (2006) interpretacijo Foucaulta v razkrivanju panoptizma kulture potrošnje ter Marcusejev (2009) poziv po reinterpretaciji svoboščin v reformirani sodobni družbi.

2 POSTMODERNOST MODERNE INDUSTRIJSKE DRUŽBE

»Tako kot je v 19. stoletju modernizacija razkrojila stanovsko okostenelo agrarno družbo in izrisala strukturno sliko industrijske družbe, tako danes modernizacija razkrajja obrise industrijske družbe, in v kontinuiteti moderne nastaja druga družbena podoba« (Beck 2001, 12).

Na prelomu 21. stoletja je modernizacija razjedla, izgubila svoje nasprotje in se srečala sama s sabo. Refleksivnost nove moderne je v tem, da modernizacijo v okvirih industrijske družbe, zamenja modernizacija premis industrijske družbe. Poglavitni razlog za umik industrijske družbe iz svetovnega odra je njena ekzaktna uveljavitev, prav tako nadomeščanje moderne ne izhaja iz kontriranja, temveč iz doslednosti njenega razvoja. Spremembe so tako posledica uspeha modernizacije, ki pa ne poteka več v kategorijah industrijske družbe, kar je sprememba samih temeljev spremembe. Splošna vsebina moderne je prišla v nasprotje z simplificirano verzijo moderne v projektu industrijske družbe. Družbeno razmišljanje v 19. in deloma 20. stoletju je močno omejeval splošno prisoten mit o statusu shematik dela in življenja razvite industrijske družbe kot o vrhuncu moderne (Beck 2001, 13-17).

Obravnavanje abstrakta postmodernosti razvitega zahoda spremlja sočasnost spreminjanja in ohranjanja statusa quo. Očitnim alternacijam mikro in makro družbenih odnosov se pridružuje stabilnost in ekspanzivnost kapitalizma kot oblike ureditve proizvodno-potrošnega sektorja. Na mestu je vprašanje dejanskosti razlike med obdobjem moderne in njenega nadaljevanja v obliki t.i. novega obdobja. Dvoličnost transformacije nam onemogoča oblikovanje jasnega odgovora, vendar hkrati vzpodbudi potrebo po kritični obravnavi očitnega spreminjanja organiziranosti in definicije družbenosti. Ob hkratnem ohranjanju narave proizvodnega sektorja smo priča obširnimi spremembam družbenih odnosov, korelacij med družbo in posameznikom in predvsem spremenjenim odnosom posameznika do samega sebe v družbenem prostoru. Latentnost transformacije povzroča neskladja v življenju posameznikov, ki se z spremenjenimi pogoji soočajo individualizirano, skozi preživete idealno-tipske percepcijske okvire družbene ureditve pozne industrijske dobe. V nadaljevanju se bom osredotočil na vprašanje dejanskosti družbene emancipacije posameznika v latentni luči reintegracijske narave postmodernih družbenih sprememb.

»Industrijska družba s svojo polno uveljavitvijo omaje samo sebe. Kontinuiteta postane vzrok cenzure. Ljudje so osvobojeni iz življenjskih form in samoumevnosti industrijsko družbenega obdobja moderne – podobno kot so bili v dobi reformacije iz posvetnih rok cerkve »odpuščeni« v družbo« (Beck 2001,18).

Individualizacija in detradicionalizacija življenjskih form zasedata središčno mesto postmoderne tranzicije. Transformacijo družbenih struktur in odnosov je mogoče razumeti kot posledico že moderne industrializacije, detradicionalizacije kot tudi nove individualizacije in globalizacije v drugi moderni. Modernizacijski proces je na prelomu v 21. stoletje globoko posegel v zasnovo družbene urejenosti in sistemsko vgrajene samoumevnosti življenja industrijske družbe.

Osnovne spremembe moderne družbe po drugi svetovni vojni je mogoče prikazati skozi tri različne faze:

Prva faza, od konca druge svetovne vojne pa do šestdesetih let, je zaznamovana s konsenzom o nujnosti izgradnje razrušenega sveta kot tudi s strahom pred ponovnim sesutjem zgrajenega. **Druga faza**, obdobje, ki sega do osemdesetih let, je mogoče označiti kot »kratke sanje o večnem napredku«. Če so za prvo fazo značilne socialno psihične tendence, kot so pripravljenost na žrtev, marljivost, samoodpoved, bi drugo fazo lahko označili kot obdobje blagostanja onstran nenehnega strahu in negotovosti, tako da se je zdelo, da z težavo ustvarjenega ni mogoče ogroziti in uničiti. Ob koncu te faze pa je že bilo moč zaznati tudi prve dvome v napredek ter ponovno rast/dvig/obujanje/pojavljanje/vzpostavitev/prebujanje? nekoč tako oddaljenega strahu in negotovosti. Skrb in negotovost, intenzivno izkoriščanje zemeljskih virov in s tem povezani ekološki, ekonomski in socialni učinki so počasi, vendar vztrajno podirali sanje o večnem napredku. **Tretja faza**, gre za zadnji dve desetletji 20. stoletja, pa je zaznamovana z vrnitvijo negotovosti. Beck govori o obdobju, v katerem se nahajamo kot o »družbi tveganja«. Na tem mestu uporablja lastno terminologijo in govori o moderni in drugi moderni, saj druga moderna po njegovem mnenju zgolj zaključuje modernizacijske procese prve moderne (Beck v Ule 2000, 27-28).

Družba tveganja nastopi kot evolucijsko nadaljevanje ekzaktnega razvoja moderne družbe, njenih sistemsko vrojenih neskladij in pomanjkljivosti. Tveganj ne prinašajo novosti, nova je njihova materializacija na točki, kjer razvoj dohitijo njegove posledice. Gospodarski razvoj se sooča z posledicami kratkoročnosti agresivne izrabe naravnih virov, družbena modernizacija se sooča z nerealnostjo obljube po instantno večnem napredku za celotno populacijo.

Transparentno pojavnost sistemskih napak spremljajo procesi individualizirane privatizacije posledic in soočanje z destabilizacijo gotovosti, ki so do sedaj opravičevale izbrani modus operandi.

2.1 Postmoderna doba družbenih in industrijskih tveganj

»Družba tveganja je *katastrofična* družba. V njej grozi, da bo izredno stanje postalo normalno stanje« (Beck 2001, 29).

Obdobje druge moderne celostno zaznamuje družba tveganja. Samorefleksivni značaj modernizacije in proces vsenivojske družbene globalizacije sta dejavnika tveganja postavila na piedestal družbene klime. Kot zrcalno podobo družbenih elementov tveganja lahko povzamemo obnašanje gospodarstva, ki je bilo v drugi polovici 20. stoletja soočeno z izpostavitvijo in prepoznavanjem škodljivih stranskih učinkov industrijske modernizacije.

Poglavitno je postalo vprašanje nevtralizacije sistematično proizvedenega tveganja modernizacijskih procesov, oziroma če povzamemo jezik politike, vprašanje kako ta tveganja kanalizirati, jih situacijsko regulirati na način, da ne ovirajo nadaljnje modernizacije. Večja prisotnost tveganja v družbi posledično zahteva obljube varnosti, ki pa jo za to poklicane institucije moderne, kot npr. politika in znanost, vse težje zagotavlja v zadovoljivi meri. Tveganja, ki jih prinaša industrijski razvoj, so seveda tako stara kot on sam, vendar je globalizacija poskrbela za bumerang-efekt prenosa modernizacijskih tveganj in zavedanja civilizacijskih potencialov samoogrožanja na njihov izvor. Modernizacijska tveganja v globalizirani družbi nastopajo krajevno specifično in obenem nespecifično univerzalno (Beck 2001, 23-27).

Javnemu razgaljanju posledic neizprososti množične industrijske proizvodnje, kot motorja razvijajoče se potrošne družbe razvitega zahoda, ni sledilo kesanje in sprememba delovanja. Prepoznana tveganja, ki jih prinaša kapitalistična razvojna politika, so namesto kritike postala element moči proizvodnega sektorja, ki temeljno odgovornost za nastalo situacijo opravičuje z zmožnostjo prepoznavanja in blažitve posledic.

Beck (2001) izpostavi, da ima industrijski sistem velike koristi od nezdravih razmer, ki jih sam proizvaja. Industrija in gospodarstvo sta postala samoreferenčna, prepoznavanje in ustvarjanje elementov tveganja hodi z roko v roki preprosto zato, ker je dobičkonosno, tako da morajo tveganja takorekoč »rasti« skupaj s svojim obvladanjem. Predvidevanje, da bo enake vzorce delovanja vsebovala tudi družbena proizvodnja tveganj postmodernih vzorcev je

na mestu.¹ »Proizvodnja tveganj in njihovo zanemarjanje ima torej svoj prvi vzrok v »ekonomski enookosti« naravoslovno-tehnične racionalnosti. Njen pogled je usmerjen na prednosti produktivnosti« (Beck 2001, 73).

Tudi osnovni elementi za preživetje se ob prisotnosti zavesti o potencialni kontaminiranosti izmikajo samoumevnosti. Posameznikova samozadostnost postane vprašljiva na najosnovnejši ravni, ko njegova čutila niso sposobna prepoznati nevarnosti vsebovanih v prehrani in elementih življenjskega okolja. Zavest o prisotnosti tveganj potencira človekovo odvisnost od interpretacij gospodarsko-znanstvenih institucij.

Beck pravi da je zaradi groženj civilizacije nastalo novo »kraljestvo senc«. Zaradi svoje nevidnosti, spekulativnosti in dolge inkubacijske dobe za prepoznavanje in interpretacijo, so tvegaja postala realna možnost na do pred kratkim samoumevno varnih področjih, kot npr. dihanje, hranjenje, oblačenje. »Na mesto antropomorfne interpretacije narave in okolja je stopila moderna, civilizacijska zavest o tveganjih s svojo nezaznavnostjo, a vedno povsod prisotno latentno kavzalnostjo« (Beck 2001, 88).

Zaradi systemske soodvisnosti visoko specializiranih akterjev modernizacije, družbeni učinek definicij tveganja ni odvisen samo od znanstvene prepričljivosti, ampak je podvržen prepletu vplivov gospodarskih in posledično političnih dejavnikov. Visoko diferencirani delitvi dela ustreza splošno sostvorilstvo in temu splošna odgovornost. Vsak je vzrok in posledica in s tem nevzrok (Beck 2001, 39).

Reinterpretacija proizvedenih tveganj priča o moči in sposobnosti prilagajanja kapitalistične filozofije proizvodnje in potrošnje, ki potencialno kritiko absorbira in jo integrira v lastno samoohranitev. Zavest o ogroženosti je namesto ozaveščanja dosegla obraten efekt. Vseprisotnost tveganja in nevidnih nevarnosti vzpostavlja družbeno klimo, v kateri se potencira posameznikova nesamozavest in občutek podrejenosti določujočim institucijam. Neizogibno odčaranje iluzije dogmatične nedvornosti in pravilnosti hiper-produkcijsko orientiranega razvoja, je ob ohranitvi njene učinkovitosti zamenjala politika šoka, ki preko implikacije ogroženosti in destabilizacije konstruira družbeni konsenz, ki zahteva varnost in omogoča nadaljnjo nevprašljivost »zahodnega načina življenja«.

¹ Potrošništvo-potrebe, ekonomska slepota za tveganja, isti vir tisti ki proizvaja tveganja, pravitako proizvajajo ukrepe za njihovo blaženje, prvo mesto ima vedno produkcija-produkcija bogastva.

»S proizvodnjo tveganj se potrebe dokončno iztrgajo iz svojih preostalih naravnih sidrišč in s tem iz svoje končnosti, izpolnjenosti. Lakoto lahko potešimo; »tveganja so sod potreb brez dna«, nezadovoljive, neskončne. S spreminjajočimi se definicijami tveganj je mogoče *ustvariti* povsem nove potrebe- in s tem trge« (Beck 2001, 67-68).

2.2 Individualizacija in detradicionalizacija življenjskih form

»Posameznik ali posameznica sama postaneta življenjskosvetna reprodukcijska enota družbenega« (Beck 2001, 108).

Najbolj nazorno lastnost postmoderne transformacije predstavljajo procesi družbene individualizacije. Če je obdobje moderne veljalo za družbo množic, je v pozni moderni poglaviten prenos družbenega fokusa na posameznika, kot osnovne reprodukcijske enote družbenosti. Tveganjem, ki jih prinaša množična proizvodnja potrošniško orientiranega gospodarstva, se pridružujejo tveganja v spreminjajoči se percepciji zasebnega in družbenosti. V luči postmoderne zahteve po samorefleksivnem vodenju avtorskega projekta biografije se posameznik na osebni ravni individualizirano sooča z razmerji družbenega prostora, ki so bila prej tema pogajanj med družbenimi skupinami.

V bogatih zahodnih industrijskih državah se je po drugi svetovni vojni pričel vršiti »družbeni zagon individualizacije«. Pojav je nastopil v do tedaj neznanem obsegu in dinamiki. Dinamika procesov trga dela je razširila proces, ki je bil do tedaj rezerviran za meščanstvo, na pripadnike delavskega razreda, na, kot se izrazi Beck, »svobodnega meznega delavca« modernega kapitalizma. Vstop na trg delovne sile je ljudem prinašal osvoboditve v odnosu do družine, regionalne kulture in jih hkrati soočil z izkušnjami kolektivne usode na trgu delovne sile. Razmere in ureditev trga ljudi silijo, da sami sebe postavijo v središče svojih lastnih življenjskih načrtov, kar vodi v postopno ukinitvev kolektivne izkušnje v tradicionalni kategoriji družb velikih skupin – družbenih razredov, stanov, slojev. Individualizacija izkušnje pa ne spreminja razmerij v hierarhiji dohodkov, družbena neenakost ostaja sistemsko enaka, vendar »brezrazredna«. Odsotnost občutka kolektivne izkušnje in nova neposrednost individuuma posledično pripelje do tega, da se družbene krize kažejo kot individualne. Spremembe v odnosu do stanovsko določenih družbenih razredov sovpadajo z osvoboditvijo v odnosu do spolnih položajev. Beck (2001) poudarja, da je posebnost individualizacije v sedanjosti predvsem v njenih posledicah. Če je na mesto stanov stopil družbeni razred, tokrat na njegovo mesto ne stopa več stabilni referenčni okvir družine. Avtor opozori, da te

izdiferenciacije individualnih položajev ne gre enačiti z uspelo emancipacijo posameznika, saj gre prej za tendence k institucionalizaciji in standardizaciji življenjskih položajev. Beck tukaj individualizacijo razume kot zgodovinsko protisloven proces podružabljanja (Beck 2001, 105-109).

2.2.1 Ahistorični model individualizacije

»Glavni nesporazum, ki je povezan z besedo »individualizacija« /.../ : za mnoge pomeni »individualizacija« individuacija je enako postati oseba je enako enkratnost je enako emancipacija. To lahko drži. Morda pa je obratno« (Beck 2001, 189).

Družbena detradicionalizacija je spremljala sočasnost razvoja moderne. Razvoj trga dela in generalizacija izobraževanja sta postopoma spremenile pozicije družbene moči in generirala pogoje za emancipacijska gibanja. Proces individualizacije so na izhodiščni točki nedvomno prinesli emancipacijski napredek, v smislu oddaljitve od monopolnih družbenih tradicionalizmov, dogmatičnih predispozicij verskih institucij, patriarhata ipd. Če obravnavamo proces kot odgovor na, oziroma vzrok, zatona slojevsko-spolne tradicionalne ureditve, nas mora danes, na točki njegove vsidranosti, zanimati družbena realnost izvajane individualizacije, predvsem aspekt in narava njene reintegracijske dimenzije.

»Individualizacija« ni pojav, niti izum druge polovice 20. stoletja. Procese individualizacije življenjskih slogov in položajev zasledimo v zgodovinskih obdobjih renesanse (Burckhard), v dvorni kulturi srednjega veka (Elias), v svetni askezi protestantizma (Max Weber), v osvoboditvi kmeta iz stanovske podložnosti (Marx) ter v 19. in začenjajočem se 20. stoletju v rahljanju medgeneracijskih vezi družine (Imhof) kot tudi v mobilnostih procesih – na primer v begu s podeželja in naglemu naraščanju mest (Lederer, Kocka) itd. (Beck 2001, 188).

Glede na skupne imenovalnike zgodovinskih procesov individualizacije, Beck (2001) izpostavi njihove pglavitne karakteristike, ki tvorijo ahistorični model individualizacije, kot sosledje treh stopenj, oziroma dimenzij:

1. »osvobajajoča dimenzija« (*»liberating« dimension*) v smislu osvoboditev historično predpisanih družbenih oblik in povezav, tradicionalnega konteksta dominacije in podpore;
2. »dimenzija odčaranja« (*»disenchantment« dimension*), pri kateri gre za izgubo tradicionalne varnosti v odnosu do praktičnega znanja, usode in vodilnih norm;

3. »nadzorna« ali »reintegracijska dimenzija« (»*control*« or »*reintegration*« *dimension*).

Beseda individualizacija se pomensko obrne v svoje nasprotje, gre za ponovno vstavljanje v družbo, za nov tip družbenih obvez in povezav, za novo vrsto vključevanja v družbo.

»Ti trije momenti – izločitev (oz. osvoboditev), izguba stabilnosti, ponovna vključitev – so že sami na sebi neskončen zbirnik za nesporazume. Tvorijo splošen, *ahistorični model individualizacije*« (Beck 2001, 188).

Družbena klima, vzpostavljena skozi proces postmoderne tranzicije, se osredotoča predvsem na obravnavanje elementov osvobajajoče in dimenzije odčaranja. Učinki detradicionalizacije oz. dimenzije odčaranja sprožajo javne debate med konzervativnim razmišljanjem o dekadentnosti zavračanja »vrednot« in implikacij o deviantnosti rušenja historičnega reda, ter liberalnim zagovorom namena in pomembnosti družbene evolucije »osvobajajoče dimenzije«. Prepoznanost in izpostavljenost omenjenih aspektov družbene tranzicije sooblikujejo javno mnenje, v katerem se je zasedrala percepcija družbene detradicionalizacije zgolj kot uspešnega emancipacijskega procesa, ki preko družbene individualizacije po principu demokracije prepušča biografsko vodenje in odločanje v roke posameznikom. Odsotnost vprašanja o realnosti samostojnega odločanja na področjih, ki so kljub spremembam percepcije še vedno družbeno pogojena, govori o latentnosti slike celostne družbene evalvacije, oziroma njene »nadzorno-reintegracijske« dimenzije.

V procesih moderne individualizacije je posameznik postavljen v vlogo življenjsko-svetne reprodukcijske enote družbenega. V tej formaciji Beck prepozna modus reintegracije in nadzorovanja, kjer izdiferacijo »individualnih položajev« spremlja visokostopenjska standardizacija. Isti mediji, ki povzročajo individualizacijo, povzročajo tudi standardizacijo, kar velja npr. za trg, mobilnost, izobrazbo. Hkratnost individualizacije in standardizacije, ter posledična institucionalizacija področja zasebnosti, določajo novo obliko ukrojenosti od institucij odvisnih individualnih položajev (Beck 2001, 191-192).

Javno neprepoznani ostajajo učinki nadzorno-reintegracijske dimenzije. Detradicionalizaciji segmentov družbene ureditve ne sledi širša detradicionalizacija percepcijskih okvirov, preko katerih posamezniki »beregjo« družbeno okolje. Družbeno nedeterminiranost individualiziranega položaja tako mladi dojemajo zgolj v odnosu do tradicionalne družbene ureditve, med tem ko jim implikacija absolutne samoodgovornosti delovanja zastira kritično analizo reformirane pozicije.

»Osvobojeni individumi postanejo odvisni od trga delovne sile in s *tem* odvisni od izobrazbe, odvisni od potrošnje, odvisni od socialnopravnih uredb in oskrbe, potrošnih ponudb, možnosti in mode v medicinskem, psihološkem in pedagoškem svetovanju in oskrbi. Vse to kaže na posebno nadzorno strukturo »individualnih položajev, ki so odvisni od institucij«, ki s tem postanejo odprti za (implicitna) politična oblikovanja in usmerjanja« (Beck 2001,109).

2.3 Podružabljanje individualizacijskega procesa in standardizacija življenjskih položajev

»Na mesto *tradicionalnih* vezi in družbenih form (družbeni razred, mala družina) stopijo sekundarne instance in institucije, ki zaznamujejo življenjsko pot posameznika, in ga v nasprotju z individualnim samorazlaganjem, ki se uveljavi kot forma zavesti, naredijo za igračo mode, razmerij, konjunktur in trgov« (Beck 2001, 192).

Individualiziran status posameznika implicira zmanjšano mero družbene determiniranosti njegovega položaja. Medtem ko implikacija drži v odnosu do tradicionalnih kategorij industrijske družbe, je njegova umeščenost v institucionalno odvisnost skrita v razširjeni definiciji zasebnosti posameznikovega delovanja. Individualizacija je razširila polje zasebnosti in v njegov percepcijski okvir premaknila večji delež družbenega delovanja posameznika. Alternacija definicij družbenega je tako liberalizirala dostopnost polja zasebnosti in posameznika izpostavila naraščajoči invazivnosti latentnih institucionalnih vplivov.

Bistveno značilnost družbenih življenjskih form v fazi razvite modernosti predstavlja prekrivanje in prepletanje nastajajoče individualizirane zasebnosti z na videz institucionalno zamejenimi področji in proizvodnimi sektorji izobraževanja, potrošnje, produkcije, trga dela itd. Zasebna sfera namreč ni sfera, omejena od okolja, temveč je v zasebno postavljena in posegajoča zunanja stran razmer in odločitev, ki se sprejemajo drugje (Beck 2001, 195).

Individualiziran zasebni obstoj postaja vedno bolj očitno odvisen od razmer in pogojev, ki se izmikajo njegovemu dosegu, hkrati pa je posameznik soočen s konflikti, ki se upirajo individualnemu razreševanju. Sodobni družbeni pogoji, v katerih poteka individualizacija, po Beckovem (2001) mnenju manj kot kadarkoli dopuščajo individualno osamosvojeno eksistenco. Njen institucionaliziran značaj omogoča latentno politično možnost oblikovanja življenjskih položajev, ki se kaže kot stranski učinek internega odločanja posameznika.

»V razviti moderni se individualizacija odvija v okvirnih pogojih procesa podružabljanja, zaradi katerih ravno individualna osamosvojitve postaja vedno bolj nemogoča: posameznik je sicer izločen iz tradicionalnih vezi in preskrbovalnih navezav, vendar to zamenja za prisile trga dela in potrošne eksistence ter standardizacij in kontrol, ki so v njih vsebovane. Z drugimi besedami, individualizacije ljudi izročajo *zunanjemu upravljanju in standardizaciji*, ki ju niše stanovskih in družinskih subkultur še niso poznale« (Beck 2001, 193).

2.3.1 Individualizacija tveganj in pripisovanje krivde

»P/otlačena družbenost vsakič konfliktno udari na dan v zasebi eksistenci /.../« (Beck 2001, 196-197).

Za družbe pozne moderne je značilna individualizacija kolektivnih usod, oziroma transformacija zaznavanja in interpretacije institucionalno zaznamovanih usod s strani posameznika. Ljudje se individualizirano soočajo z sistemsko pogojenimi razmerami, ki jih v kontekstu postmoderne interpretacije doživljajo in tolmačijo na osebni ravni. Družbene neenakosti in sistemska marginalizacija izgubljajo družbeni značaj interpretacije in se individualizirano kažejo kot osebne usode posameznikov.

»V individualizirani družbi se, gledano čisto kvantitativno, ne povečujejo samo tveganja, temveč nastajajo tudi kvalitativno nove forme osebnega tveganja: še posebej obremenjujoče je to, da se pojavljajo tudi nove forme »pripisovanja krivde« (Beck 2001, 199).

Beck proces prikaže s metaforo konkavnega zrcala, ki se razbije ne da bi razpadlo, tako da vsak posamezen drobec zrcali lastno totalno perspektivo. Dvoličen družbeni prenos odgovornosti na posameznika, ob poudarjanju možnosti in dolžnosti individualnega odločanja ter hkratnem zakrivanju sistemskih kontradikcij, je povzročil subjektivizacijo družbeno-institucionalno ustvarjenih tveganj in protislovij. V družbi pozne moderne se od posameznika zahteva, da oblikuje lastno življenje na področjih, kjer je le-to nič drugega kot produkt razmer. Neskladja, ki so sistemsko imanentna, in konflikti, ki iz njih izhajajo, se tako posamezniku prikazujejo kot posledice lastnega delovanja in odločitev, ki jih je sam sprejel (Beck 2001, 197-199).

Pri procesu, ki bi si ga lahko interpretirali kot vzpodbujanje zavesti o samoodgovornosti delovanja, gre tako dejansko za predimenzioniran prenos institucionalne družbene odgovornosti preko percepcijske redukcije vzročno-posledične systemske kompleksnosti na posameznikove osebne predispozicije in vzorce delovanja, kar omejuje možnosti za transparentno percepcijo delovanja trgov in njihovo systemsko kritiko. Implikacija postmoderne tranzicije potencira osebno dovzetnost za tveganja in ogroženost izpostavljenega polja človekove zasebnosti, kar vpliva na stanje posameznikove samozavesti in utrjuje njegovo institucionalno odvisnost.

Reinterpretacija realnosti družbenega položaja, ob odsotnosti socialnih varoval še posebej prizadeva socialno ogrožene družbene skupine. Z potencirano odvisnostjo individualnih položajev od institucij, narašča njihova občutljivost za krize. Odvisnost je najočitnejša v biografskih prioritetah posameznika, kot npr. udejstvovanje na trgu dela.

O zmotnosti klišeja nenadejanih priložnostih in uspehov, ki naj bi čakale vsakogar v sodobnih postmodernih družbah, govori porast življenjskega »demoraliziranja«, ki je še posebej prisoten v depriviligiranih družbenih skupinah. Pri življenjski demoralizaciji gre za sklop stališč in drž, ki jih označuje majhen občutek samospoštovanja, nemoči, nedoločenih strahov v prihodnosti in na splošno potlačenega temeljnega življenjskega razpoloženja. Wuthnow (Wuthnow 1997 v Ule 2000, 50) navaja rezultate raziskav v ZDA, kjer je stanje demoralizacije prisotno pri tretjini prebivalstva, opazna so odstopanja ženskega dela populacije, kjer je odstotek za 10% večji kot pri moških in 50% povečanje pri revnejših delih prebivalstva. Medtem ko približno polovica demoraliziranih kaže klinično prepoznavne bolezenske simptome, je za večino značilno fatalistično prepuščanje poteku dogodkov (Ule 2000, 50).

2.3.2 Preobremenjenost individualiziranega posameznika

Pri centralni postavitvi posameznika osebno v produkcijsko-reprodukcijskih procesih postmoderne družbe, smo priča predimenzioniranemu prenosu in preobremenjenosti posameznika z družbeno inherentnimi konflikti in nasprotji v odsotnosti socialnih varoval.

Pozno moderno zaznamuje prenos družbenega fokusa iz posameznika kot nosilca družbenih vlog in identitet, na posameznika samega, na njegove osebne specifičnosti, njegovo vsakdanje življenje. Posameznik postaja glavni strateški cilj in izhodišče produkcije in reprodukcije

sodobnih razvitih družb, njenih sistemskih ureditev. Sodobna tržna družba je celostno inkorporirala posameznikove osebne aspekte in potenciale v sfero produkcije, menjave in potrošnje. Zaton tradicionalnih ligatur je nadomestil dogovor o domnevno svobodni izbiri posameznika, oziroma njegova samokreacija le teh, ki naj bi temeljila na njihovih osebnih/zasebnih preferitetah. V praksi smo soočeni z posameznikom, ki v odsotnosti družbeno opornih točk, osebno doživlja stres individualizacije »dimenzije odčaranja«. Individualizacija življenja, ki se odvija na ravni tržno in medijsko reproduciranih življenjskih vzorcev prinaša predvsem iluzorni vtis emancipatornega procesa, medtem ko so soustvarjeni pritiski in stresi zaradi občutka negotovosti, in nekompetentnosti realni na ravni vsakdanjega življenja (Ule 2000, 34).

Procesu detradicionalizacije in odstranjevanju tradicionalnih ligatur ni sledil prazen družbeni prostor, v katerem naj bi posameznik izvajal samoupravljanje. Detradicionalizacijo spremlja evolucija nadzorno-usmerjevalnih strategij. Zmanjševanju prisotnosti transparentnih družbenih regulacij, se je hkrati pridružila ekspanzija tržno posredovanega plasiranja »rešitev«, pomagal in socialnih pomirjeval, ki zaključijo krog sistemske strategije samoohranitve. Posameznike se usmerja v potrošniško vodene oblike vodenja življenja in vzorce za reševanja osebnostnih kriz, ki ponujajo navidezne rešitve za blaženje simptomov, med tem ko ostaja družbeni aspekt izvora problematik zakrit.

Posamezniku v individualizacijskem prehodu družbe ob strani stojijo medijsko in tržno posredovani in oblikovani vzorci reševanja povzročenih stresnih in kriznih situacij. Posamezniku sugerirajo kompenzacijo stresov in identitetnih primanjkljajev zasebnosti v prostočasnih oblikah potrošnje. Za videzom aktivizacije in osamosvajanja posameznikov se skriva nevarnost formacije socialne tranzicije v individualizirano globalno pasivnost, ki se najbolj jasno kaže prav v potrošniško in medijsko oblikovanih vzorcih življenjskih stilov, ki se ljudem prezentirajo kot primerne »opcije«. Sodobna tržna družba, ki profitira z izkoriščanjem osebnih potencialov v sferi produkcije, v javnem in zasebnem življenju motivira ljudi, da zavestno in načrtno gojijo in izkoriščajo te iste potenciale pri profiliranju svojih izbir, alternativ in ligatur (Ule 2000, 34-35).

»Sodobni kapitalizem živi prav od izkoriščanja individualnih potencialov za samomotivacijo in samoorganizacijo življenja. Iznašel je veliko bolj zvit način izkoriščanja viška vrednosti kot klasični monopolni kapitalizem, namreč izkoriščanje (samo)odgovornosti posameznikov namesto neposrednega izkoriščanja njihove delovne sile« (Beck 1998 v Ule 2000, 35).

2.4 Individualizacija v kontekstu sistema globaliziranega svetovnega gospodarstva

»Individualizacija življenjskih potekov je strateška zadeva, ki je konstitutivna za sistem svetovnega gospodarstva in svetovne družbe« (Ule 2000, 35).

Proces individualizacije sovpada z interesi globaliziranega gospodarstva. Demobilizacija kolektivne družbenosti in usmerjanje pozornosti posameznikov v individualizirano vodenje življenjskih potekov pod pogoji potrošne družbe omogoča nadaljnjo ekspanzivnost kapitalistične logike gospodarstva in ohranja razmerja družbene moči. Tako kot individualizacija zakriva sistemskost družbenosti in posameznika distancira od kritičnega uvida celostne situacije, tako kapitalski globalizacijski procesi lokalizirajo tveganja post-industrijskega razvoja in s tem ustvarjajo distanco v percepciji vzročno-posledičnih povezav.

V klasični moderni se je razmerje med kapitalom in delom, oziroma kapitalom in revščino, »simetrično« razvijalo na ravni države, kot konflikt razredne delitve. Za poindustrijske družbe je značilna asimetrična prerazporeditev kapitala in socialnih stisk, skozi katero se moderni kapital in družbeno bogastvo izrazito globalizirajo, medtem ko se oblike nesvobode, socialne stiske in beda izrazito lokalizirajo. Bauman (Bauman v Ule 2000, 36) proces označuje kot prekinitev dialektične vezi med gospodarjem in hlapcem, ki jih je ohranjala na relaciji medsebojnega odnosa in konflikta. Sodobni kapitalizem v razvitem svetu ustvarja podobo, da za svoj razvoj »hlapcev« več ne potrebuje. Bauman sarkastično pripominja, da »kapitalizmu brez dela« ustreza »marksizem brez utopije« (Bauman v Ule 2000, 36). Robertson (Robertson v Ule 2000, 36) opozarja, da so integracija in fragmentacija, oziroma globalizacija in teritorializacija, dve strani istih procesov, ki vodijo in se odražajo v svetovnih spremembah suverenosti, moči in delovanske svobode. Temu primerno lahko termin globalizacije zamenjamo z pojmom glocalizacija, ki opredeljuje proces nove stratifikacije, v poteku katere nastaja nova svetovna, sociokulturna, samoreproducirajoča hierarhija. Upad stika in selektivna uporaba globalne komunikacijske mreže ločujejo razviti svet od nerazvitega, bogate od revnih. Pritisk k rušenju ovir svobodnemu pretoku kapitala, denarja, sovpada s pritiskom, da se izkopljejo novi prepadi in zidovi. »Polarizacija sveta in prebivalstva ni tuja globalizaciji, ni njen moteči vpliv, ampak je njen učinek« (Ule 2000, 35-37).

Lokalizacijo gospodarskih tveganj lahko primerjamo z personalizacijo družbenih tveganj pri posamezniku. V obeh primerih gre za ohranjanje sistemskih razmerij, ob hkratnosti alternacije njihove percepcije in pojavne oblike. Posameznik je postal strateško mesto družbenih delitev,

pri čemer igra poglavitno vlogo njegova družbena alienacija in občutek distanciranosti od vpletenosti v družbene procese, ob hkratnem nezavednem sprejemanju njihovih posledic na osebni ravni. Sodobni kapitalizem ohranja konstantno razmerje neenakosti in porazdelitve družbenega bogastva in hkrati spreminja in deformira njegovo percepcijo.

Globalizacija kapitala in lokalizacija revščine se odraža tudi v prenosu negativnih posledic globalizacije na pleča posameznih držav. Medtem ko se gospodarski in družbeni nadzor izmika izpod okvirov državnih politik, socialne posledice procesov ostajajo v le-teh. Sledeč procesu, države analogno razporejajo posledice na nižje lokalne ravni, kjer se na koncu velikanska teža socialnih stroškov globalizacije in modernizacije znajde v odgovornosti posameznika (Beck v Ule 2000, 37).

2.5 Stare pasti nove individualizacije

»... smo priče družbene spremembe znotraj moderne, v poteku katere se ljudje *osvobajajo* iz družbenih form industrijske družbe – razreda, sloja, družine, spolnih položajev moških in žensk – podobno kot so bili v teku reformacije »odpuščeni« izpod posvetne oblasti cerkve v družbo« (Beck 2001, 105-106).

Zgodovinski pregled nam izpostavlja družbeno sosledje detranicionalizacijskih in reintegracijskih procesov. Do sedaj so procesi reintegracije potekali v okvirih prepoznanih ter vidnih krovnih institucij in družbenih form. Novost procesov postmoderne individualizacije leži v njeni alternaciji strategije družbenega upravljanja, ki kolektivnost družbenih skupin drobi na osamljene izolirane enote. Transformacija sistemskosti tako izgubi svoj obraz in preko individualizirane odgovornosti zakriva procese integracije in obstoj lastnega delovanja. Postmoderna utvara implicirane družbene samostojnosti in neodvisnosti posameznike demobilizira v smislu družbene angažiranosti in njihov položaj latentno razgalja interesom kapitala.

Ob poplavi transformacij, skozi katere se prebija mladi posameznik, se zastavlja vprašanje o stanju družbe, oziroma ali so vzrok za transformacije dejanski družbeni premiki ali gre zgolj za spreminjanje delovanja istega družbenega okvirja, torej ali spremembe napovedujejo prehod v novo obdobje, ali pa gre le za posledice, izteke modernizacije. Socialni in ekonomski statusi ljudi namreč še naprej bistveno določajo življenjske poteke posameznikov, a je njihovo učinkovanje manj vidno, zamegljeno in manj neposredno, ker slabijo vsakršne

kolektivne tradicije in naraščajo pritiski individualističnih vrednot. Zato ljudje v primežu induciranih izolacij vidijo družbeni svet kot nepregleden in nepredvidljiv, poln tveganj, s katerimi se je treba spopasti kot posameznik, kot da ne bi bilo drugih, ki živijo v enakih okoliščinah in se soočajo z enakimi tveganji (Rener v Ule 2000, 96).

Tveganja s katerimi posameznike sooča postmodernistična družba so podana tako, da se občutijo, dojemajo individualno, kot posamične krize in primanjkljaji. Vse manj se prepoznava delež vpliva delovanj širših, kolektivnih procesov, ki v določeni meri stojijo za njimi.

Izguba zaposlitve je tako videti kot osebna smola, mladinska odklonskost kot pomanjkanje družinske vzgoje in podobno. Lahko bi torej, kot se sprašuje Renerjeva (Rener v Ule 2000, 97), govorili o epistemološki samoprevari visoke moderne kot izrazu naraščajoče razlike med socialno-ekonomskimi položaji ljudi in njihovim subjektivnim percepcijam.

»Življenske možnosti ljudi torej ostajajo visoko strukturirane in kolektivno določene, a jih ljudje dojemajo individualno in iščejo rešitve na zasebne in izolirane načine« (Rener v Ule 2000, 97).

3 POSTMODERNOST SPREMEMB POTEKA MLADOSTI

»Ključni problem nove individualizacije je prav epistemološka prevara pozne moderne, v kateri se množice posameznikov vsak zase potegujejo za čim boljši življenjski prostor in ne vidijo, da kolektivne in politične probleme drobijo v pesek samodiscipliniranega delovanja« (Ule 2008, 208).

Odraščanje v individualizirani družbi postmoderne spremlja konfliktnost zahteve samostojnega vodenja življenjskega poteka in personaliziranega soočanja z strukturiranostjo življenjskih pogojev. Družbena detradicionalizacija mladim implicira doseženost družbene emancipacije, vzpodbuja se percepcija položaja mladega posameznika kot neodvisnega akterja, ki samostojno vodi biografski projekt na lastno odgovornost. Pod okriljem navidezne neodvisnosti delovanja se tako mladi postavljajo v središče refleksivne konstrukcije življenjskega poteka. Pridobljena »pravica« do lastnega odločanja je s seboj prinesla nove razsežnosti elementa tveganja. In ker se je hkrati družba tudi umaknila od tradicionalnih kolektivno-usmerjevalnih elementov, je ta element v polni teži prenesen na dejanja in bivanje posameznika. Posledice spremenjenih družbenih pogojev odraščanja se kažejo v naraščanju osebne obremenjenosti in izpostavljenosti posameznikov družbenim elementom tveganja, torej v vzdušju, ki mlade usmerja v kompenzacijski režim potrošne družbe ter v družbeno demobilizacijo kolektivne kritičnosti.

Neoliberalna klima pozne moderne mlade postavlja v stičiščno točko systemskega lomljenja družbenih konfliktov in nekonsistentnosti, ki pa jih, v odsotnosti »socialnih odbijačev« institucij družine, vrstnikov, slojevske-razredne zavesti in pripadnosti, mladi doživljajo in interpretirajo individualno, na osebni ravni, kar privede do čustveno eksistenčne preobremenjenosti in dezintegracije možnosti uvida meje med osebnim vplivom in družbeno generiranimi pogoji razmer. Posledično systemskemu usmerjanju, mladi posledice vse večje množice družbenih razmer in zakonitosti sprejemajo kot vzročno-posledične posledice lastnih odločitev in lastnega delovanja. Tveganja dojemajo posamično kot osebne krize in ne kot učinke procesov, ki so zunaj osebnih dometov. Življenjske dogodke, kot so npr. nezaposlenost, neuspeh v šolskem sistemu, v celoti interpretirajo kot posledico osebne neuspešnosti in s tem nekorektno poravnajo systemski del računa. Mladinska odklonskost se interpretira zgolj kot pomanjkanje trde vzgoje, objektivno stanje socialne izključenosti je zgolj pomanjkanje moči posameznika za spremembo svoje situacije. Jasna posledica mentalitete je interpretacija globalizacije svetovnega kapitalizma in strukturne marginalizacije

kot vremenske ujme, oziroma nečesa, kar je zunaj človekovih zmožnosti in nadzora (Ule 2008, 209).

3.1 Mladost

»Koncept mladosti vsebuje napetost med družbenim pomenom starostnega obdobja, ki daje mladim skupen socialni status, različen od statusa odraslih, in družbenim pomenom drugih socialnih razlikovanj, ki diferencirajo mlade med seboj. Starost je namreč socialno konstruirana, institucionalizirana in nadzorovana zgodovinsko in kulturno specifično« (Ule 2008, 121).

Družbena modernizacija je preko izročila meščanskega individualizma in pod pogoji industrijskega razvoja in zgodovinskih okoliščin v drugi polovici dvajsetega stoletja omogočila razvoj mladosti, kot posebnega socialnega moratorija in kolektivno zavest mladih, kot akterjev družbene skupine.

»Vpliv moderne na vzpostavljanje mladosti in mladine je ključen, prav zato, ker so modernizacijski procesi naredili prostor za razvoj mladosti in mladine« (Ule 2008, 124).

Gospodarski razvoj, ki je sledil materialnemu in demografskemu opustošenju druge svetovne vojne, je sovpadal z ekspanzijo izobraževanja, ki je postopoma vključevalo vse družbene sloje. Razširitev izobraževalnega moratorija je pod pogoji gospodarske prosperitete omogočila razvoj mladinskega sveta, ki je svoj položaj v družbi utrjeval z formacijo lastnega vrednostnega sistema in aktivnim poseganjem v kulturno-družbeni prostor.

Z oblikovanjem posebnega sveta mladih v drugi polovici dvajsetega stoletja, so njegov sestavni del postale vrednote mladih, ki so tvorile svojstveni vrednostni sistem. S strani mladine oblikovan sistem vrednot je pomenil zgodovinsko spremembo procesa prisvajanja, oblikovanja in razumevanja vrednot, norm in življenjskih ciljev, ki tako ni bil več zgolj prisvajanje fiksne vrednotnega sveta odraslih. Tako imenovano kulturno modernizacijo mladih so spremljale različne ocene, od moralne panike o izgubi vrednot, predvsem propada klasične »protestantske etike dela« (Noelle-Neumann v Ule 2008, 174-176), do teze o postmaterialnih vrednotah mladih (Inglehart v Ule 2008, 174-176).

Učinki modernizacije so podaljšal mladost na obeh mejah: mladi tako spolno kot kognitivno dozorevajo prej, dlje pa ostajajo predvsem ekonomsko odvisni. V zadnjih dveh desetletjih se

moratorij mladosti, pod pogoji pozne moderne, dodatno razširja v tako imenovano predodraslo obdobje ali obdobje mladih odraslih;

- *klasična mladost* (14-18 let); mladi imajo pretežno status srednješolce, dijakov, vajencev;

- *podaljšana mladost* (19-24 let); obdobje visokošolskega in univerzitetnega študija;

- *predodraslo obdobje* (25-29 let); obdobje prehoda v ekonomsko in socialno neodvisnost: v zaposlitev, kariero, lastno družino (Ule 2008, 126).

Glede na predpostavko o pogojenosti formacije družbenega moratorija mladosti s strani modernizacijskih procesov, se ravno na primeru te družbene skupine najizrazitejše zrcalijo posledice njihovega udejanjanja in izteka. Izobraževalna ekspanzija se danes sooča z inflacijskim neskladjem z gospodarskim razvojem, storitveno usmerjena družba potrošnje, ki je preko oblikovanja mladinskega trga pripomogla k razvoju mladinske kulture, danes relativizira njeno vlogo. Individualizacija, ki je sprva posameznike distancirala od nevprijetnosti družbenih avtoritet, danes oži družbeno perspektivo mladih. Okoliščine postmoderna dobe nakazujejo na družbeni odmik od potrebe po prepoznavi mladosti kot samostojnega družbenega moratorija.

»... /S/preminjanje mladosti iz *moratorija pred vstopom v odraslost v generator trajnih in individualiziranih življenjskih stilov*, ki delno tudi nadomeščajo tradicionalno odraslost ...« (Ule 2008, 130).

Večina raziskovalcev in teoretikov meni, da gre pri procesu sprememb moratorija mladosti za podaljševanje adolescence in z njo za podaljševanje globalne odvisnosti od družbe odraslih z prisotnimi iluzijami samostojnosti. Kot zgodovinsko novost procesov navajajo kombinacijo poznega doseganja ekonomske samostojnosti z vse zgodnejšim doseganjem neodvisnosti v sferi intimne, kulture, politike, etike in porabe. Individualna svoboda mladih v uporabi svojega časa s svojo neposrednostjo odvrta pozornost od vse bolj posrednih in abstraktnih odvisnosti mladih od družbe odraslih, kar pa ne zmanjšuje njene dejanskosti (Ule 2008, 130).

3.2 Spremembe odraščanja in prehodov v odraslost v pozni moderni

Mladost izgublja vlogo posebnega socialnega moratorija. Profesionalizacija odraščanja se začne že v otroštvu in se nadaljuje skozi vse življenje. Vstop v osrednje družbene položaje se pomika v poznejša leta, hkrati pa se določene dejavnosti odraslosti, kot so delovanje na trgu dobrin in potrošnje, oblikovanje življenjskih stilov selijo v zgodnejša leta. Podaljševanje izobraževalnega procesa razteza obdobje odvisnosti mladih od izvornih družin. Upoštevati moramo tudi, da podaljšana odvisnost od staršev ni samo materialne narave. Proces je, sicer z velikimi regionalnimi razlikami, opazen povsod po Evropi. Priča smo ostremu nasprotju med podaljševanjem odvisnosti in ekonomske nesamostojnosti na eni strani in zahtevami po zgodnjih odločitvah ter prevzemanju odgovornosti zanje (Ule 2008, 190-191).

Ob predpostavkah, da sta proces odraščanja in socializacija še posebej pod udarom hitrih sprememb in se tako mladi soočajo s tveganji, ki jih njihovi starši niso poznali, je mogoče zaznati številne negotovosti in tveganja v prehodu v odraslost. Nova tveganja se kažejo predvsem skozi naslednje družbene pogoje in zahteve (Ule 2000, 41):

- Mladi se soočajo z odsotnostjo zanesljivih opornih točk samoidentifikacije, saj jim tako starši kot nekoč pomembne institucije, niso več sposobne nuditi trdnih življenjskih vzorcev in orientacij.
- Povečuje se tako odgovornost mladih za samostojno izbiro ustreznih življenjskih strategij in kažipotov kot tudi odgovornost za načrtovanje lastne prihodnosti.
- Družbeni trendi individualizacije in reflektivnosti stopnjujejo odgovornost, ki jo morajo mladi prevzeti ob samostojni izbiri življenjskih strategij ter morebitnih spodrseljajih.
- Povečuje se pritisk na mlade, da si pridobijo čim več izobrazbe in kulturnega kapitala, s katerim si bodo zagotovili izhodišča za uspeh in družbeno promocijo.

Pod pogoji družbene individualizacije in detradicionalizacije se potek odraščanja odmika od linearnosti zaporedja pridobitvene biografije. Odsotnosti družbenih opornih točk odraščanja in samoidentifikacije se pridružuje množičnost subjektivnih kazalcev odraščanja, ki kljub svoji generiranosti izven okvirov tradicionalnih družbenih in pedagoških institucij ostajajo strukturno določeni predvsem s strani industrije zabave in množične potrošnje.

Postmoderna zahteva po posameznikovi samokreaciji in samostojnem vodenju biografije mlade postavlja v kontradiktorni položaj med navidezno množičnostjo danih možnosti,

implikacijo neodvisnosti delovanja ter nespremenjeno sistemsko pogojenimi razmerami na trgu izobraževanja, dela, potrošnje itd.

Samorefleksivnost biografije od posameznika zahteva razvijanje »okoli jaza osrediščene slike sveta«. Institucionalne in življenjskozgodovinske danosti postanejo tako rekoč *gradniki biografskih možnosti kombiniranja*. Zahtevani aktivni model delovanja posameznika je spremenil razmerje med jazom in družbo, kjer je za potrebo avtorskega vzpostavljanja življenske poti, nujno subjektivno dojemanje družbenih determinant kot »spremenljivk okolja« (Beck 2001, 197).

»Celo tam, kjer je govoriti o »odločitvah« preveč visokoteče, ker ne obstajajo niti zavest niti alternative, bo moral posameznik »plačati« posledice svojih odločitev, ki jih ni sprejel« (Beck 2001, 197).

Pritiski k personaliziranemu sprejemanju odgovornosti za vodenje življenjskega poteka, se odvijajo v času, ko se sodobne družbe soočajo z krizo in transformacijo trgov izobraževanja in pridobitvenega dela. Doseganje ekonomska neodvisnosti, kot temelja širše družbene samostojnosti in predpogoja za celostno družbeno participacijo, postaja za mlade vse bolj problematična ob fleksibilizaciji trga dela in razširjanju oblik podzaposlenosti, ter pomanjkanju delavnih mest, ki ustrezajo postmodernemu pogoju dodane vrednosti kulturnega kapitala.

»Vse kar se v sistemsko-teoretski perspektivi zdi ločeno, postane integralni sestavni del individualne biografij. S tega vidika gre tu za individualizirane institucionalne položaje, katerih povezave in razpoke, ki so na sistemski ravni zanemarjene, v individualnih biografijah in med njimi ves čas povzročajo točke trenja, težave pri dogovarjanju in protislovja. Življenje postane pod temi pogoji biografsko razreševanje sistemskih protislovij« (Beck 2001, 199).

3.3 Vloga izobraževanja

Položaj mladih v družbi je neločljivo povezan z izobraževalnimi institucijami. Starostna segmentacija in ločitev mladih od primarnega okolja, kot osnovne značilnosti izobraževalnih sistemov, najbolj jasno zrcalijo politično konstrukcijo mladine. Ravno ekspanzija izobraževanja v drugi polovici dvajsetega stoletja, kot posledica keynesijanske politične strategije države blaginje, je pravzaprav v veliki meri omogočila oblikovanje mladine kot

družbeno relevantne skupine. Zato je obravnavanje stanja in družbene vloge izobraževanja nujno za razumevanje položaja mladih v pozni moderni (Mizen 2004, 23-24).

Poglavitno značilnost razvoja izobraževalnega sistema v zadnjih desetletjih predstavlja porast participacije in podaljševanje časa šolanja. Mladi se vse pogosteje odločajo za nadaljevanje izobraževanja na višji in visoki stopnji, kar vztrajno pomika starostno mejo za vstop na trg dela. Razumevanje razlogov za podaljševanje izobraževalnega moratorija in s tem potencirano problematiko prehodov mladih v odraslost, je tesno vezano na stanje zaposlitvenega trga.

Obdobje keynesijanske države blaginje in relativnega gospodarskega vzpona je mladini, kot družbeni skupini omogočila vrsto pridobitev, od enakopravnejših oblik kvalitetnejšega izobraževanja za vse mlade, možnosti polne zaposlitve, urejenega socialnega in zdravstvenega zavarovanja, do ustanavljanja številnih institucij, ki so se poklicno ukvarjale s problemi mladih (Mizen 2004 v Ule 2008, 211). Spremenjene gospodarsko-politične razmere in strategije upravljanja zadnjih dvajsetih let so korenito spremenile položaj mladih. Spremembe na trgu dela so botrovale k podaljšanju obdobja izobraževanja za večino prebivalstva, na začetku zaradi večanja potreb po kvalificirani delavni sili, danes pa se v množičnosti in daljšem času šolanja zrcalijo sistemske manke priložnosti za smiselno zaposlovanje (Ule 2008, 211-213).

»Odločitev za nadaljnjo izobraževanje je tako prej odsev manjših priložnosti na trgu delavne sile kot večjih izobraževalnih možnosti« (Mizen 2004, 42).

3.3.1 Izobrazbraževalne institucije kot »železniška postaja strahov«

»Očitno je, da je množična brezposelnost radikalno spremenila položaj v izobraževalnih procesih. Pri tem zdaj prikazen brezposelnosti straši tudi v tistih izobrazbenih trdnjavah, ki so nekdanj veljale za jamstvo za zaposlitev (medicina, pravo, tehnične vede, ekonomija, kvalificirano delo..)« (Beck 2001, 216).

Nadaljevanje izobraževanja na višji in visoki stopnji je postala norma, še posebej močno prisotna v evropskem prostoru. Gledano z vrednotnega zornega kota, lahko ta proces interpretiramo kot pozitiven in v skladu z kulturo promocije izobrazbe za vse, kot enega izmed ključnih področij za razvoj modernega človeka. Vendar analiza trenutnega stanja razkriva sistemske neuskklajenosti, ki močno vplivajo na družbene procese in še posebej prizadevajo mlade.

»Pridobljena izobrazba ne obljublja ničesar več; a še vedno je in morda celo bolj kot kadarkoli, predpogoj za odvrnitev brezupa, ki grozi sicer« (Beck 2001, 226).

Položaj mladih v izobraževalnih institucijah Beck ponazori z metaforo »železniške postaje strahov«. Izobraževalne institucije so predstavljene v vlogi prodajalcev voznih kart, ki standardno obratuje z vso birokratsko vnemo, kljub dejstvu, da vozni red več ne velja, oziroma da nekateri vlaki preprosto ne vozijo več, vsaj ne v obljubljeni smer. Mladi so tako, v želji po (družbenem) premiku prisiljeni stati v nepregledni vrsti pred temi okenci, kljub temu da se zavedajo systemskega kolapsa. Izstop iz čakalne vrste je nesprejemljiv, saj se uprava postaje brezkompromisno drži načela veljavne vozovnice, kot predpogoja za »vstop«. Parafraziranje izobraževalnega sistema, kot pesimistične čakalnice na fantomski postaji, ponazarja protislovja s katerimi se soočajo mladi in sistem sam (Beck 2001, 217).

Mladostniki so najkasneje ob izstopu iz izobraževalnih institucij soočeni z depriviligiranim položajem na zaposlitvenem trgu. Predvidljivost položaja mlade pogosto sili k podaljšanju časa izobraževanja preprosto zaradi izogibanja velike možnosti brezposelnosti.

Beck (Beck 2001, 217) nadaljuje, da dlje kot mladostniki ostajajo v šoli, bolj se jim izobraževanje zdi zapravljanje časa glede na njihovo imanentno željo po poklicni prihodnosti. Kot institucionalni aranžma pa šole zlahka postanejo ustanove za shranjevanje, »čakalnice«, in ne izpolnjujejo več tistih nalog poklicne kvalifikacije, ki so jim bile zapisane.

3.3.2 Inflacija izobraževanja

»Statistike povsod po svetu kažejo, da se večja odstotek tistih, ki po pridobitvi fakultetne izobrazbe ne dobijo dela, ustreznega svoji izobrazbi« (Ule 2008, 139).

Poleg vprašljivosti vzrokov, zaradi katerih množica mladih vztraja v podaljšanem moratoriju izobraževanja, je postavljena pod vprašaj tudi sama funkcija in družbena vloga izobraževalnih institucij. Podlaga za normo podaljševanja izobraževalnega moratorija, je prepričanje, da se mlade najbolje pripravi na delo s formalnim izobraževanjem.

Spremembe izobraževalnega sistema visoke industrijske družbe so postale normativna prisila, ki odraščajočo populacijo vodi v podaljševanje mladosti, kljub podatkom, da poznomoderna ekonomija ne potrebuje toliko univerzitetno izobraženih ljudi, kot jih producira izobraževalni sistem. Za večino zaposlitev, ki so danes na voljo, je akademska izobrazba nepotrebna ali celo

nepomembna. Zaradi sistemsko pogojenih neujemanj na trgu dela, izobrazbe in posledičnega upada pričakovanj, da je dobra izobrazba ključ do uspeha, se vse bolj soočamo s porastom števila pasivnih in nezainteresiranih študentov. Inflacija izobrazbe je ponovno izpostavila tudi socialne razlike mladih pri iskanju zelenega delovnega mesta, kjer v ospredje stopijo faktorji kot so razredno-slojevska pripadnost, etnična pripadnost, spol in družbeni kapital družinskega ozadja, povezav. Vse več je tudi delovnih mest, ki ne zahtevajo visokošolske izobrazbe. »Univerzitetna diploma je vstopnica, ki dovoljuje vstop na pot uspeha, toda nikakor ni vstopnica za uspeh.« (Cote in Allahar v Ule, 2008, 140-141) Cote v izobraževalnem sistemu vidi preostanek industrijske dobe, ki je še vedno udejanjen po meri velikih industrijskih obratov in operira z temeljnimi parametri, ki izhajajo iz industrijske družbe (Ule 2008, 140-141).

V postmoderni tranziciji je tudi institucija izobraževanja izgubila svojo funkcijo zagotavljanja »gotovosti« in hkrati utrdila svoj položaj »pomembnosti«. Pridobljena stopnja izobrazbe sama po sebi jamči veliko manj, kot desetletja nazaj. Inflacijski učinki trga izobrazbe se v vlogi podaljševanja časa šolanja, pogosto nelogičnega zviševanja zaposlitvenih kriterijev in povečevanja konkurence, kot spremenljivke pridružujejo vse obsežnejši enačbi prehoda mladih na trg dela.

»Zdi se namreč, da je izobraževanje namenjeno predvsem prelaganju spopada s sodobnim krutim trgom dela« (Kuhar 2009, 11).

3.3.3 Porazdelitev možnosti skozi izobrazbo

»V nikogaršnji deželi med »zadostnim« in »nujnim« pogojem je izobraževalni sistem izgubil svojo funkcijo določitev, ki so mu jo pripisovali od razsvetljenstva in so nanjo prisegali v šesdesetih letih – namreč javnemu nadzoru podvrženo porazdelitev možnosti« (Beck 2001, 223).

Javno šolstvo, enakopravno dostopno posameznikom, ne glede na slojevske pripadnosti, versko prepričanje, spol ali raso, vsaj uradno zagotavlja nediskriminatorne in pravno regulirane načine za doseganje izobrazbenih certifikatov, katerih neizpodbitna veljavnost še nadalje pripomore družbeno podprivilegiranim skupinam pri enakopravnem udejstvovanju na zaposlitvenem trgu. Sistemska neskladja med izobraževalnimi institucijami in transformacijami trga dela so v postmoderni tranziciji predvsem preko izobraževalne inflacije

privedle do položaja, v katerem izobraževalni sistem izgublja funkcijo javno nadzorovanega dodeljevanja poklicnih možnosti nasproti trgu dela in interesov kapitala.

»V časih inflacijske prevelike ponudbe kvalifikacij pa je odločitev med enakovrednimi izobrazbami prenesena na sistem zaposlovanja« (Beck 2001, 223).

Sočasnost ekspanzije izobraževalnega sistema in krčenja družbe dela po Beckovem mnenju vodi v preporod stanovskih kriterijev dodeljevanja v porazdelitvi družbenih možnosti. Izobraževalna inflacija prikriva znamenja refevdalizacije v porazdeljevanju možnosti in tveganj na trgu dela. V izbiri med formalno enako kvalificiranimi ljudmi ponovno pridejo v veljavo kriteriji, ki ležijo onstran certifikatov o izobrazbi in se izmaknejo prisilam utemeljevanja. Nekoč tako visoko cenjena možnost javno nadzorovanega procesa dodeljevanja je v celoti omejena ali se je izgubila (Beck 2001, 226-227).

»Medtem ko je izobraževalni sistem izgubil dejansko funkcijo dodeljevanja v prid kadrovskih oddelkov v podjetjih in njihovih šefov, se je javni nadzor porazdeljevanja možnosti v izobraževalnem sistemu zvedel na negativni izbor statusne *prikrajšanosti*« (Beck 2001, 223).

3.3.4 Podaljševanje ekonomske odvisnosti kot socialna marginalizacija mladih

Teza, da bo neomejeno izobraževanje izzvalo neomejeno gospodarsko rast, se je v sodobnosti izkazala za neresnično. Statistike trga dela kažejo na upad del v srednjih plačilnih razredih in koncentriranje dela na dnu in na vrhu plačilne lestvice. Takšna porazdelitev povečuje povprečje plač starejših, ki lažje pridejo do dobro plačanih mest in zmanjšuje povprečje plač mladih. Nesorazmerje še povečuje nestabilnost zaposlitev za mlade in vodi v izgubljanje plačilne moči mladih, ne glede na ekonomski sektor (Ule 2008, 140-141).

Podaljševanje izobraževalnega moratorija se je za mlado populacijo izkazalo kot dvorezni meč. Na eni strani mladim ponuja zgodovinsko priložnost in čas za osebnosti razvoj in pridobivanje kulturnega kapitala, kar je v sosledju postmoderne zahteve po biografskem vodenju življenjskega poteka. Problematičnost situacije leži v normativni prisili podaljševanja časa ekonomske odvisnosti, ki je še posebej pereča za mlade iz socialno šibkejših družbenih skupin.

»Preobrat od keynesijanizma v neoliberalizem je oživil tudi dolgotrajne družbene razlike med mladino, ki so bile nekaj časa nekoliko v ozadju, na primer razredne, spolne, etične, rasne razlike« (Ule 2008, 212).

Participacija v podaljšanem izobraževalnem moratoriju je vse bolj odvisna od družinskega socio-ekonomskega zaledja, s povečevanjem stroškov se tako tudi ruši sistem vsem dostopnega visokega izobraževanja. Hkrati smo priča znatnim povečanjem stroškov za zagotavljanje vsaj razumne stopnje neodvisnosti. Politična rekonstrukcija mladine v pozni moderni se je zgodila v okviru zatona intervencionističnega modela države. Uvajanje neoliberalnega modela države blaginje je vplivala na položaj mladine, zlasti skozi prenos večine stroškov za družbeno reprodukcijo mladosti od države nazaj na družine. Podaljšane odvisnosti od staršev, predvsem ekonomske, mlade postavljajo pred izziv podaljšane kohabitacije s starši. Odnosno dominacijo staršev omogoča njihov položaj ekonomske in politične moči. Nadalje so mladi ob kocu šolanja soočeni z negotovim delom za določen čas in splošno marginaliziranostjo na trgu delovne sile (Ule 2008, 211-213).

»Tako se zdi, da so mladi ljudje veliki poraženci pozne industrijske družbe. Protislovja med pridobivanjem vse bolj zahtevnih spričeval in zaposlitveno depriviligiranostjo številnih mladih ne vodijo v neodvisnost odraslosti, ampak v podaljševanje odvisnosti in negotovost podaljšane mladosti« (Ule 2008, 141).

3.3.5 Posredno državljanstvo mladih

Podaljševanje časa izobraževanja je postalo normativni predpogoj za aktivno udeležbo v družbi, hkrati pa mlade, ravno nasprotno, sistemski položaj ponovno potiska v odvisen, družbeno depriviligiran odnos, ki jim ne omogoča polnopravne družbene participacije, ki je vse bolj ekonomsko pogojena. Mladi se soočajo z inflacijo izobraževanja, ki predstavlja glavnino njihovega družbenega kapitala, ki se nadaljuje z neugodnim vstopnim položajem na trgu dela in fleksibiliziranimi pogoji zaposlovanja. Sistemsko podaljšana ekonomska odvisnost ponovno obuja slojevske razlike med mladimi in načinja njihovo homogenost. Seštevek sistemskih vplivov in posledic močno prizadeva mlade, kot družbeno skupino ter stopnjo družbenega vpliva.

Za položaj mladih v kompleksnem sistemu kapitala in družbene moči je ključnega pomena udeležba pri odločanju in družbenemu vplivu. Pravice in dolžnosti v demokratičnih družbah

določa institucija državljanstva. Sledeč sodobne koncepte državljanstva, razlikujemo med političnim, civilnim in socialnim državljanstvom. Priča smo podaljšanosti obdobja posrednega političnega in socialnega državljanstva mladih, ki glede na trende pozne moderne dlje časa ostajajo ekonomsko odvisni od svojih staršev in so tudi odsotni od političnega delovanja. Nepriznavanje primarne dejavnosti mladih, izobraževanja, kot ekonomsko produktivne dejavnosti mlade uvršča v ekonomsko in socialno odvisne skupine prebivalstva, kot so otroci, nezaposleni, gospodinje, starejši, migranti, begunci, katerim je skupen položaj posrednega državljanstva. Sistemska izključenost mladih, skozi podaljševanje izobraževalnega imperativa vsaj v dvajseta leta in s tem usmerjanje mladih v institucionalno vodeno aktivnost, katere status ne omogoča zahtevanih kompetenc za polno družbeno participacijo je v neposrednem nasprotju z družbeno zahtevo pozne moderne, da mora posameznik v vse zgodnejših življenjskih obdobjih pričeti z reflektivnim vodenjem svojega biografskega projekta. To namreč terja od njega sociopolitično odgovornost in pristojnosti, ki pa jih ne more doseči, če nima vseh za to potrebnih državljanskih pravic in dolžnosti (Ule 2008, 211).

3.4 Fleksibilizacija trga dela

»V Evropi ni države, ki ne bi bila zaskrbljena zaradi brezposelnosti med mladimi« (Corbacho 2010).

Pomen, ki ga je delo dobilo v industrijski družbi, je brez primere v zgodovini. Pridobitno delo in družina sta tvorila dvopolni sistem, v katerega je bilo vpeto življenje posameznikov. O njegovi pomembnosti priča definicija starosti kot nepoklica. Poklic še danes nastopa kot medsebojna identifikacijska šablona, s pomočjo katere ljudi, ki ga »imajo«, ocenimo glede njihovih osebnih potreb, sposobnosti, njihovega ekonomskega in družbenega položaja (Beck 2001, 201-202).

Kljub rasti vrednosti in prisotnosti kulturnega kapitala, ki pri mladih tvori vse pomembnejši proračunski delež posameznikove biografije, sodobna družba ostaja družba pridobitnega dela. Aktivna udeležba na trgu dela predstavlja temeljni predpogoj za celostno družbeno participacijo, ki je toliko bolj nujna v kontekstu zahteve po samostojnem vodenju reflektivnega biografskega projekta. Medtem ko ekonomska neodvisnost ostaja ena redkih zanesljivih opornih točk samoidentifikacije in označevalcev prehoda v odraslost, se mladi soočajo z destandardizacijo pogojev za doseg le-te. Podaljševanje časa izobraževanja je

postalo normativni predpogoj za kvalitetno udeležbo na trgu dela, kljub temu pa podaljševanje izobraževalnega moratorija zaradi inflacijskega učinka ne prinaša gotovega odgovora in mlade postavlja v neugoden vstopni položaj. Neugodni štartni poziciji se pridružuje negotovost destandardiziranega sistema zaposlovanja, ki sledi kontekstu prenosa družbenih tveganj na individualiziranega posameznika. Mladi so prisiljeni sprejeti pogodbene oblike podzaposlenosti, ki so morda v sozvočju z postmodernimi zahtevami po dinamičnosti življenjskih stilov, vendar njihov brezpravni značaj slabi tako osebno kot družbeno pogajalsko pozicijo. Brezposelnost se na eni strani relativizira z njeno delno vključenostjo v obliki nepopolnih delavnikov, po drugi strani pa se mlade bolj neposredno izpostavlja njeni grožnji, tako zaradi pravne pozicije, kot zaradi percepcije individualizirane odgovornosti.

»Enako kot družina je na nasprotni strani *poklic izgubil svoje nekdanje varnosti in zaščitne funkcije*. /.../ Industrijska družba je v shematiki svojega življenja /.../ *vseskozi družba pridobitvenega dela*. Če je pred njo sistemska sprememba pridobitvenega dela, je pred njo sprememba družbe.« (Beck 2001, 203)

3.4.1 Od sistema standardizacije polne zaposlenosti k sistemu fleksibilno-pluralne podzaposlenosti

Organiziranost industrijskih družb je temeljila na visokostopenjsko-standardiziranemu sistemu polne zaposlenosti. Sistem standardizacije je načeloma omogočal jasno začrtane meje med *delom* in *nedelom*, ter jasne socialno-pravne ločnice brezposelnosti in zaposlenosti. Post-industrijski družbeni prehod je zaznamovala fleksibilizacija nosilnih stebrov standardizacije sistema zaposlovanja – delovnega prava, delovnega kraja in delovnega časa – in s tem razširitev fleksibilnih, pluralnih form podzaposlenosti, ter postopen zabris meje med *delom* in *nedelom* (Beck 2001, 205).

Poleg problematičnosti vstopa na trg dela se mladi soočajo z porastom fleksibilnih oblik (pod)zaposlenosti, ki pogoja zagotavljanja ekonomske neodvisnosti in varnosti ne izpolnjujejo v celoti. Rast deleža pogodbenih oblik dela za določen čas zmanjšuje socialno odgovornost delodajalcev in mlade izpostavlja konstantnejši grožnji brezposelnosti, ki je individualizirana in bolj kot kadarkoli prej predstavlja sinonim za družbeno hendikepiranost.

Poizkus zmanjševanja brezposelnosti z generalizacijo podzaposlenosti, katero omogoča fleksibilizacija delovnih razmerij, negativno učinkuje na razporeditev dohodka in socialne

varnosti. Sistem fleksibilne, pluralne, decentralizirane zaposlenosti je brezposelnost integriral v sistem zaposlovanja v podobi različnih oblik podzaposlenosti. S tem zaobide problem nezaposlenosti, v smislu odsotnosti dohodka, vendar hkrati generalizira zaposlitvene negotovosti, ki se kažejo v brezpravnem položaju podzaposlenosti, privatizaciji zdravstvenih in psihičnih tveganj dela, pomanjkanju javnega nadzora. Politika delovnega časa je v tem smislu vedno tudi politika prerazporejanja in ustvarjanja nove družbene negotovosti in neenakosti (Beck 2001, 206-207).

»Fleksibilizacija delovnega časa iz polnega delovnega časa v različna delovna mesta s skrajšanim delovnim časom, ne more izvršiti *dohodkovno nevtralnno*« (Beck 2001, 206).

Individualiziranost izkušnje fleksibilnih oblik delovnega razmerja mladim sistemsko omejuje možnosti za percepcijo širše kolektivne izkušnje. Razvoj nestandardiziranega trga dela negativno vpliva na možnosti delovanja mladih kot družbene skupine in s tem relativizira potencial družbene in politične teme z veliko močjo ustvarjanja identitete.

Beck opozarja, da se fleksibilno-pluralni trg podzaposlenosti kvantitativno širi in vse bolj obvladuje vzporedno obstoječ standardiziran trg dela. V diverzifikaciji prepozna oslABLJENO pozicijo zaposlenih in prenos Taylorjeve »filozofije drobljenja« z delovno vsebinskih razmerij na časovna in pogodbeno zaposlitvena razmerja, kjer referenčne točke tega novega »taylorizma zaposlitvenih razmerij« ne ležijo več v kombinaciji dela in stroja, temveč v časovni omejitvi, pravni (ne)zavarovanosti in pogodbeni pluralizaciji vloženega dela. »Zgodovinsko moč« novega sistema dela prepozna v možnostih, da se vedno večje pomanjkanje dela izloči iz politično škandalozne in ogrožajoče pojavnne oblike *odkrite* brezposelnosti, se ga drugače porazdeli in celo spremeni v razvoj produkcijskih sil (Beck 2001, 212-215).

»Podobno, kot so življenjski odseki brezposelnosti za velike dele populacije že postali sestavni del normalne biografije, se zdaj tudi podzaposlenost »integrira« v sistem zaposlovanja kot sinteza polne zaposlitve in brezposelnosti« (Beck 2001, 216).

3.4.2 Individualizacija brezposelnosti

Problematika pomanjkanja delavnih mest ni nova. Novost, ki smo ji priča v dobi postmoderne tranzicije, predstavlja latentna alternacija javne in predvsem ponotranjene percepcije brezposelnosti s strani posameznika. Pod pogoji družbenega odmika od kolektivnih identitet,

družbenih procesov individualizacije in systemskega oposamljanja posameznika pri udejstvovanju na fleksibiliziranih trgih dela, se v kontekstu prenosa družbenosti na posameznika postopoma spreminja tudi percepcija brezposelnosti.

»Množična brezposelnost je pod pogoji individualizacije naprtena ljudem kot osebna usoda. Ne prizadene jih več družbeno vidno in kolektivno, temveč *specifično za življenjske faze*« (Beck 2001, 132).

Slabljenje razredne kolektivnosti se odraža v individualizaciji osebnih usod na trgu delavne sile. Ker družbeni razred, skupina, več ne predstavlja referenčnega okvirja, je posameznik v vlogi *tržnega individuuma* neposredno izpostavljen procesom trga delovne sile. Brezposelnost kot taka ni več vezana na lastnost razreda ali poklicne skupine, ampak je kot normaliziran element široko razpršena, s čimer je izgubila stigo razredne izkušnje. Brezposelnost je postala normalni vmesni dogodek standardne poklicne biografije. Nastopa kot začasen dogodek v »*prehodnemu odseku življenja*« in generira »*za življenjske faze specifično nomadsko eksistenco*«. Status začasnosti je pogosto zavajajoč, pogostost soočanja z njo lahko kmalu privede v trajnost, še posebej pri zaposlitveno rizičnih skupinah (Beck 2001, 131-134).

»Ko pride v krizo zaposlitvena družba, takrat postane problematična tudi faza mladosti kot biografski prehod v to družbo« (Fischer, Munchmeier v Ule 2008, 214-215).

Mladi se v procesu vstopanja na trg dela soočajo z sistemskimi neskladji izobraževalno-inflacijskega učinka nekompatibilnosti s potrebami zaposlitvenega trga. Negativne izkušnje pri iskanju ustrezne zaposlitve so toliko bolj problematične za dobrobit in razvoj odraščajočega posameznika, glede na to, da je pomembnost poklica pri velikemu delu mladih presegla golo funkcionalnost mezdnege dela in predstavlja poglobljeno polje za samouresničevanje in gradnjo s kulturnim kapitalom pogojene biografije.

Raziskave mladih kažejo, da je to danes ena od najbolj ogroženih populacij na trgu delovne sile. Strokovnjaki govorijo o *psihosocialni tranziciji nezaposlenih mladih*, kot o veliki spremembi v življenjskem poteku, ki ima močno obremenjujoče posledice. Raziskave, ki primerjajo populacijo zaposlenih mladih s populacijo brezposelnih mladih, opozarjajo na usodne posledice predvsem dolgoročne, ali ponavljajoče se brezposelnosti. Pri prizadetih mladih je prisotna povečana negotovost glede prihodnosti, zoževanje življenjskih ciljev in načrtov, zniževanje socialnega statusa in ugleda, odsotnost samopotrjevanja, oženje socialnih stikov in odnosov. Poglavitne razlike se pokažejo predvsem na področju samopodobe ter pri stališčih do sveta in življenja. Kot nekakšen samoobrambni mehanizem pred psihično stisko,

se pogosto razvije negativen odnos do dela. Negativne psihološke posledice lahko najustrezneje pojasnimo s *teorijo naučene nemoči*, po kateri dolgotrajna nemožnost nadzorovanja pomembnih dogodkov vodi do prepričanja, da se te dejavnosti ne da nadzorovati. Stanje posledično pripelje do padca motivacije, zmanjševanja miselnih naporov za rešitev problema in hkratnega povečanja čustvenih pritiskov (Ule 2008, 215-216).

Ponavljajoče se stanje brezposelnosti in pogosta podzaposlenost še posebej ogrožajo socialno ogrožene skupine mladih, pri katerih obstaja nevarnost, da ohranijo nizko stopnjo udeležnosti na trgu dela skozi celotno delovno kariero. Jedrna pomembnost in odvisnost avtorskega projekta biografije od pridobitve ustreznega delovnega mesta, pogojuje tudi zasebno zaostrovanje odzivov odraščajočega na problematiko. V odsotnosti socialnih odbijačev in izkušnje kolektivnosti so mladi individualizirano soočeni z neuspehi na trgu dela na zelo osebni ravni. Samoodgovornost posameznika in zavedanje lastnih sposobnosti in napak tukaj ni sporna. Problematičnost situacije leži v sistemskem izkoriščanju disproporcionalnega prenosa sistemsko pogojenih odgovornosti ter vsebovanih pomanjkljivosti na posameznika, ob hkratni implikaciji njegove popolne samoodvisnosti. Družbeno vzpodbujen indic absolutnosti lastne krivde spodbuja osebna trenja in predstavlja nagib k postopnemu ponotranjenju in samodiscipliniranju, kar služi netransparentnosti sistemskega delovanja in s tem odvrta pozornost, omejuje možnosti kritike ter emancipacije.

Pod pogoji individualizacije je brezposelnost ohranila svojo množičnost a hkrati osamila posameznika v njegovi izkušnji le-te. Posameznik jo prvenstveno dojema kot osebni poraz in udarec za samozavest, pri čemer mu pritrjuje tudi širše družbeno okolje. Kljub široki razpršenosti brezposelnosti pa ostajajo najbolj ogrožene že tako zapostavljene skupine; osebe z minimalno izobrazbo, ženske, starejše, osebe z zdravstvenimi motnjami in mladostniki. Ključni dejavniki so trajanje zaposlitve, pogosta prehodna brezposelnost, naraščanje sive cone neregistrirane brezposelnosti in povečevanje deleža dolgotrajno brezposelnih. Statistično obravnavanje s svojimi številkami ne zaobjame celostnega vpliva brezposelnosti na individualizirane življenjske situacije, ker se njen vpliv močno razlikuje glede na življenjsko fazo in družbeni položaj osebe. Hrbtna plat začasnosti, s katero vstopa brezposelnost, je preoblikovanje zunanjih vzrokov v lastno krivdo, sistemskih problemov v osebni poraz (Beck 2001, 134-137).

»Ne moremo trditi, da takšnih nasprotij prejšnje mlade generacije niso poznale. Seveda so jih. Razlika je v tem, da (nasprotja) niso bile tako zaostrena in skrajna, da ni bilo tako velikih možnosti na eni strani in tako velikih tveganj in izgub na drugi strani« (Ule 2008, 216).

4 PREHODI V ODRASLOST

»Proces individualizacije prenaša na pleča posameznika izjemno zahtevno psihosocialno integracijo v družbo, ki je bila doslej vsaj delno v rokah posredujočih institucij« (Ule 2000, 31).

Odraslost moderne je predstavljala družbeni status, za garantirano doseg katerega je večina odraščajočih sledila napovedljivemu in splošno sprejetemu linearnemu vzorcu kazalcev odraščanja in inicijacijskih prehodov: šola-mladost, delo-odraslost, upokojitev-starost, oziroma interpretaciji odraslosti, kot stanja ob zaključitvi šolanja, stalni zaposlitvi in vzpostavitvi lastne družine. Individualizacija življenjskih potekov, fleksibilizacija trga dela in predimenzionirano podaljševanje izobraževalnega moratorija so, ob součinkovanju naraščajoče pomembnosti kulturnega kapitala pri definiranju postmoderne identitete, detradicionalizirale linearnost odraščanja in njegovo vezanost na jasne družbene označevalce.

V obdobju pozne moderne smo (bili) priča subjektivizaciji norm in kazalcev odraslosti in razširitvi spektra družbenih institucij, s katerimi se mladi pogajajo za prepoznavnost in osebno interpretacijo statusa. Prehodi sami so vse bolj nejasni, ne sovpadajo popolnoma z tradicionalnimi normativnimi pričakovanji in so vedno bolj pluralistični, hkrati pa so tudi bolj tvegani in negotovi, zaradi problematike temeljnih institucij prehodov, npr. ekonomskega osamosvajanja (Ule 2008, 236).

Medtem ko detradicionalizacija poteka odraščanja sama po sebi ni problematična, je vprašljivo zapolnjevanje sproščenega prostora identitetnih označevalcev s strani novih, ki se posamezniku ponujajo kot emancipatorni glede na tradicionalne, vendar hkrati prikrivajo latentnost lastne strukturne umeščenosti. Razširjeno delovanje na trgu identitetnega in kulturnega kapitala, s svojim videzom samostojnosti delovanja posameznika, zakriva njegovo pogojenost izvajanja v okvirih družbe potrošnje. Individualizacija in upad vloge objektivnih kazalcev tudi ne zmanjšuje vpliva strukturnih omejitev na prehode v odraslost, ki so še vedno odvisni od strukturne lokacije, gibanj na trgu delavne sile, izobraževalnega sistema v državi.

»Roberts (v Pollock 1997) je tak pristop označil za *strukturno individualizacijo*, torej individualizacijo, ki je v veliki meri odvisna in je posledica spremembe temeljnih struktur in ne povsem osebne volje in želje« (Ule 2008, 237).

4.1 Elementi tveganja v prehodih v odraslost

»Večinski odgovor mladih na hiperkompleksno življenjsko situacijo je implozija v zasebnost in politika zmanjševanja tveganj v življenjskih izbirah. *Spremenjen odnos do javnosti* in zasebnosti je skupen kulturološki fenomen, značilen za vse sodobne mladine« (Ule 2008, 209-210).

Mladim je skupna naraščajoča negotovost prehodov v odraslost. Kompleksne življenjske razmere mladih pozne moderne so nepregledne in težko obvladljive. Soočeni so z množico nestandardnih identifikacijskih gradnikov, med tem ko ostaja prisotna družbena zahteva po tradicionalnem izpolnjevanju življenjskega poteka, ki pa je pod pogoji razmer postmodernega prehoda vse bolj nedosegljiva in nesmiselna. Pritiski k individualni odgovornosti so v nasprotju z izkušnjami nemoči in ranljivosti, kar proizvaja močne občutke vsenavzočnosti tveganja in nevarnosti. Dejstvo da se posamezniku čedalje bolj sporoča, da je sam odgovoren za kreacijo lastne biografije, ob hkratnem zaostrovanju kriterijev in razmer na trgu dela, se manifestira v občutku »ogroženega« življenja, kar pripelje k preokupaciji po zagotavljanju varnosti. Družbeni problemi so vse bolj zaznani v smislu psiholoških predispozicij; kot osebne neustreznosti, občutki krivde, strahovi ...

Protislovja individualizacije in neustrezne možnosti za predelavo stresnih položajev se kažejo tudi v naraščanju zdravstvenih in socialnih težav med mladimi. Hurellmann navaja izsledke raziskav nemške mladine (Hurellmann v Ule 2000, 50), kjer tretjina anketiranih mladostnikov navaja težave z glavoboli, nervozo, nemirom in težave z koncentracijo. Temu sledijo bolečine v križu in hrbtenici, vrtoglavica, težave z želodcem, pomanjkanje apetita in nespečnost. Opazen je tudi porast duševnih motenj pri mladostnikih v zadnjem desetletju, v Nemčiji se z njimi sooča od 10 do 15% mladih. Neustrezne strategije za predelavo stresnih položajev se pogosto kažejo v pojavih odvisnosti in uporabo nasilja za reševanje problemov (Ule 2000, 50).

Ranljivost oposamljenega položaja posameznika ob soočanju z družbeno realnostjo ter problematičnost doseganja ekonomske neodvisnosti se odraža tudi v zatekanju mladih pod okrilje izvornih družin in podaljševanja ekonomske in socialne odvisnosti ter navezanosti nanjo.

Kot pravi Uletova (Ule 2008, 210), danes družina pogosto deluje kot zavetje, v katerega se zatekajo mladi pred zahtevami visokotekmovalne družbe, medtem ko so še mladi v sedemdesetih in osemdesetih letih zavračali ta imaginarij, kot prostor nadzora in prisile. Celo

v ZDA, kjer so se mladi tradicionalno zgodaj osamosvajali od staršev in odhajali od doma, postaja v zadnjih letih podaljšana odvisnost od staršev normalna.

»Da se povsod v sodobnem svetu povečuje delež mlade populacije, ki je delno ali popolnoma odvisna (od staršev, od socialnih institucij države), se zdi nepričakovana posledica socialnih sprememb« (Ule 2008, 239).

Časovna razširjenost izobraževalnega moratorija in obdobja prehajanja iz mladosti v odraslost na splošno, lahko deluje kot omogočeno polje delovanja, v katerem lahko mladi eksperimentirajo z identitetno izbiro ter nadgrajujejo akumulacijo kulturno-identitetnega kapitala. Vendar kreativna izraba razširjenega moratorija ni samoumevna in egalitarna možnost vsakega mladega posameznika, čigar ekonomska odvisnost določa možnosti ter načine delovanja v obdobju prehoda.

Obdobje ima lahko izrazito pozitivne učinke, vendar samo za tiste mladostnike, ki to hočejo početi, oziroma bolj kot to, za tiste, ki imajo možnosti za eksperimentiranje. Za tiste, ki ne želijo ali nimajo možnosti izkoristiti pozitivnih aspektov moratorija, le-ta predstavlja zgolj podaljšanje odvisnosti in prisilno odlašanje avtonomije, kar se kaže v negativni učinkih, večji negotovosti glede prihodnosti, zmanjšani odgovornosti v sedanjosti, v pasivnosti in apatičnosti posameznikov (Ule 2008, 239).

V podaljšanem obdobju odraščanja smo priča generacij novih družbeno-socialnih delitev med mladimi. Pridobivanje kulturnega kapitala, ki se večinoma odvija v okvirih potrošne družbe, je v veliki meri pogojeno z ekonomskimi viri mladega posameznika, torej v dobršni meri od socialnega statusa izvorne družine.

Priča smo premiku družbene neenakosti, ki se iz medrazredne premika k znotrajrazredni diferenciaciji. Premik ne manjša pomembnosti razrednih razlik, krepijo se dejavniki, ki znotraj slojev krepijo diferenciacijo mladih. Slednja oblika diferenciacije je za mlade mnogo bolj neposredna in boleča kot medrazredna. Izhodiščni dejavnik socialne diferenciacije mladih je danes družinska podpora, predvsem njena kvaliteta na področjih čustvene podpore in predvsem kvaliteta družinske socialne mreže. Skozi očitnejšo vlogo družinskih mrež v družbi, kjer se umikajo državne mreže in institucije, se posredno tihotapijo razredne, etične, socialne razlike izvornih družin. Ob porasti tekmovalnosti in selekcije za vstop v prestižnejše šole in za zaželeno, primerno delovno mesto, postajajo družinske podpore vse bolj odločilne (Ule 2008, 209-210).

Pod pogoji družbene individualizacije se mladi z razmerami soočajo brez prisotnosti kolektivnih opor in zavesti. Pragmatičnost širšega vpogleda in skrutinizacijo situacijskega položaja v družbi omejuje postmoderna impliciranost subjektivne percepcije družbenih razmer in strukturnih možnosti. Oblike družbenih neenakosti niso strukturirane v terminih razrednih ali slojnih razlik in jih mladi zaznavajo bolj v osebnostnih, psiholoških pojmi.

Socialno ogrožene mlade pozne moderne dodatno ogroža odsotnost specifičnih »proletarskih« subkultur in socialnih mrež, ki so še v bližnji preteklosti služile kot »družbeni odbijači« in so mladim nižjih slojev ponujale različne oblike solidarnostne pomoči in podpore, omogočale so občutek kolektivne moči in svojevrstnega družbenega priznanja njihovega položaja. Tako ostajajo, že tako družbeno izključeni, mladi brez pomembnih dejavnikov socialnega imunskega sistema, ki bi blažil osebne stiske in ponujal modele za reševanje problemov (Ule 2008, 214).

4.2 Strukturna pogojenost novih identitetnih gradnikov

Pri pojasnjevanju strukturnih sprememb odraščanja se avtorji naslanjajo na koncept kulturnega kapitala Pierra Bourdieuja (1985). Avtorjevo predvidevanje, da se bo v sodobnih družbah povečeval družbeni pomen kulturnega kapitala, je na mladino prvi apliciral Zinnecker (Zinnecker v Ule 2000, 196). Povečana vloga znanja in izobraževanja je po njegovem povzročila, da je mladina postala ena od nosilnih skupin kulturnega kapitala sodobnih družb. Prostori in dejavnosti za generiranje kulturnega kapitala mladih segajo od procesa izobraževanja, priznanj v prostočasnih, kulturnih, športnih dejavnostih, do sodelovanja v novih tehnologijah, medijih in specifičnih oblikah porabe. Sistem naslovov in priznanj je najbolj izdelan na področju industrije zabave. Med najpomembnejši izvor kulturnega kapitala štejemo industrijo novih tehnologij, pomembni izvori pa so predvsem osebne dejavnosti posameznikov na področjih oblikovanja okusa, življenjskega stila, telesne samopodobe, čustev in socialnega udejstvovanja (Ule 2008, 195-196).

Akumulacija kulturnega kapitala postaja vse pomembnejši gradnik uspešne biografije mladostnikov in odraslih v pozni moderni. Upadanju pomembnosti in relevantnosti tradicionalnih kategorij pridobivanja družbenega kapitala je sledil razvoj razvejanega sistema potrošno pogojenih dejavnosti, ki so spremenjene družbene razmere vključile v strategijo lastnega razvoja. Identitetna kriza postmoderne prehode je postala fokusno tržišče industrije zabave, množičnih medijev in gospodarskega marketinga.

»Moratorijska identiteta je posebej občutljiva na te vplive, ker modni hiti dajejo potrošnikom iluzijo identitete« (Ule 2008, 238).

Postmoderni kontekst delovanja na področjih primernih za pridobivanje kulturnega kapitala, se posamezniku ponuja kot družbeno neregulirano napram tradicionalnim nadzorno-usmerjevalnim institucijam. Emancipacijske lastnosti participacije v potrošno generiranih in vodenih kategorijah so nedosledne in zavajajoče. Posameznik se z odsotnostjo potrebe po kritični evalvaciji in percepciji vzpostavljenega poligona potrošnje za pridobivanje družbenih priznanj, prepušča latentni invazivnosti namensko generiranih vrednotnih lestvic. Na mesto detradicionaliziranih nadzornih sistemov se uveljavljajo nove oblike socialnega nadzora nad mladimi, zlasti nadzora skozi porabo, institucije prostega časa in kulturne industrije.

»Novi nadzorniki otroštva in mladosti delujejo skozi zgodaj razvite vzorce ponotranjenja navodil, vzorov vedenja in potreb, ki jih ponujajo mediji in trg. Novi nadzorniki mladostnikov delujejo kot emancipatorji mladostnikov nasproti ustaljenim socialnim in pedagoškim vezem oziroma odvisnostim« (Ule 2008, 192).

4.3 Mladi odrasli

Raziskovalci življenjskega poteka domnevajo, da veliko mladih v spremenjenih pogojih odraščanja zdajšnje kohorte ne bo nikoli odraslo po konvencionalnih standardih in bodo zelo dolgo, ali za vedno ostali v nekakšnem *polodraslem obdobju*. Značilen pojav je uspešnost na določenih področjih, s hkratno »nedoraslostjo« na področjih, kot so nejasna intimna, partnerska razmerja, čustvena ali ekonomska odvisnost od izvorne družine (Ule 2008, 239).

Odraščajoči mladi so soočeni z nelinearnostjo življenjskega poteka in fragmentacijo zaporedja in načrtovanja prehodov v odraslost. Mladi na eni strani že zelo zgodaj prevzamejo vlogo verodostojnega udeleženca trga potrošnje, drugi prehodi, kot so predvsem ekonomska neodvisnost in ustvarjanje družine, pa se pomikajo globlje v odraslost. Nelinearno sledenje pluraliziranim označevalcem odraslosti ter delovanje v različnih kategorijah akumulacije kulturno-identitetnega kapitala prinaša oblikovanje identitetnih vzorcev, ki ne ustrezajo tradicionalnemu ločevanju ter označevanju mladosti in odraslosti.

Glede na spremenjene življenjske poteke in temeljne spremembe poteka in institucij prehodov, raziskovalci ugotavljajo razvoj novega vmesnega obdobja, ki se umešča med klasično mladost in odraslost. Večina avtorjev ga označuje kot »obdobje mladih odraslih«

(*young adults*) (Cote 2000; Hurrellmann 1996; Walther in Schlathoof 2001 v Ule 2008, 241). Obdobje zajema mlade, ki po tradicionalnih merilih ne spadajo več v kategorijo mladih, zaradi ekonomske nesamostojnosti in odvisnosti od izvornih družin pa tudi ne dosegajo družbeno polnopravnega statusa odraslih. Za obdobje predodraslosti je značilna ostra delitev mladih na tiste z jasno začrtanimi cilji na poti v odraslost in tiste, ki nimajo ne usmeritve ne možnosti in se prebijajo iz dneva v dan (Ule 2008, 241).

Oblikovanje posebnega moratorija, umeščenega med mladostjo in odraslostjo, lahko pripišemo negotovosti mladih pri soočanju z problematičnostjo prehodov v ekonomsko samostojno in odgovorno odraslost. Mladi odrasli kompenzirajo identitetni primanjkljaj s participacijo na trgu potrošnje, ki njihov položaj potencira z plasiranjem časovno omejenih distrakcij, ki prejudicirajo ohranjanje odprtosti možnosti življenjskih potekov. Nedorečenost in odvisnost družbenega statusa ter politika odlaganja odgovornosti mlade odrasle postavljajo v položaj, v katerem se izogibajo družbenim konfrontacijam.

V političnem smislu obdobje predodraslosti ne predstavlja nadaljevanja postadolescence. Status mladih odraslih ne deli aktivizma, optimizma, radikalizma postadolescentskega študentskega statusa. Medtem ko je za slednjega značilno aktivno soočanje z družbo in reflektiranje družbenih razmer v vlogi »vesti družbe«, pomeni status predodraslih nekakšen rezultat sodobnih družbenih razmer, za katerega je bolj značilen difuzni identitetni status, ki se ne ukvarja s problemi družbe, ampak vijuga med njimi in se pogosto vrača na izhodišča v izobraževanju ali izvorni družini in na ta način ohranja določena sidrišča mladosti. Pogosta značilnost mladih odraslih so *reverzibilni prehodi* (Walther in Schlathoof v Ule 2008, 241), v katerih se mladi sicer odločijo npr. za prehod v (negotovo) zaposlitev, odhod od doma, vendar se po določenem obdobju vrnejo na izhodiščno točko (Ule 2008, 241-242).

Za difuzni identitetni status se zdi, da je njegovo oblikovanje v sozvočju z postmodernimi zahtevami družbene individualizacije, fleksibilizacije življenjskih potekov ter destandardizacije zaposlitvenega trga. Njegova umeščenost v kontekst razmer, ki so odraz sistemskih neskladij in invazivnosti elementov potrošne industrije, govori zgolj o njegovi pogojenosti s strani interesnih institucij.

Cote (Cote v Ule 2008, 245) tudi opozarja, da ne smemo nasesti iluziji, češ da v postmodernih družbah ni več pomembna stabilna identiteta za delovanje odraslih in so torej identitetni zaostanki ali identitetne konfuzije normalni. Razmere ocenjuje kot »pritiske k ohranjanju mladostništva« in kot »tiranijo izbirstnosti«, ki szpodbujajo vztrajanje v predodraslem obdobju

brez osmišljanja usmeritev, kjer si mladi ne ustvarjajo identitetnega kapitala za prehod v dejansko socialno in ekonomsko neodvisnost.

Izprazen prostor tradicionalnih oblik družbenih usmeritev in norm danes vse bolj zapolnjujejo in nadomeščajo plasirane vrednostne lestvice filozofije modernega potrošništva. Sporočilnost družbenega prostora mlade usmerja včasne in nezadovoljujoče osebno-kompenzacijske aktivnosti na trgu potrošnje

Poleg vseh sistemskih ovir za vstopanje v odraslost, Cote (Cote v Ule 2008, 249) navaja, da so identitete ljudi pod močnimi pritiski sodobnega potrošniškega kapitalizma, ki ponuja stimulacije in umetna zadovoljstva, potrebe, želje in odvrča ljudi od spopadanja z osebnimi in družbenimi težavami in razvijanja odgovorne odraslosti, kar potencira in podaljšuje stanje polodraslosti.

Identitetna kriza se zaradi sprememb v prehodih nadaljuje v samo odraslost. Zahodne družbe so se v minulih desetletjih postopoma usmerile v enostranski razvoj nedozorele odraslosti, za katero je značilna zazrtost vase in zanemarjanje pomembnih problemov skupnosti in odgovornosti odraslosti. Cote vidi razloge v sodobni potrošniški družbi, ki ima interes, da narašča populacija nezrelih oseb s šibkim jazom ter z dobro razvitimi nezavednimi impulzi, predvsem težnjo po neposredni in takojšnji zadovoljitvi želja. Ne le da na takšno populacijo lažje vplivamo s tržnimi ponudbami, je tudi manj odporna na različne oblike očaranj z obljubami in navideznim zadovoljevanjem želja (Ule 2008, 252).

»Postajamo družba kolektivno nezrelih, neodraslih ljudi« (Cote v Ule 2008, 253).

5 POTROŠNA DRUŽBA / MLADI IN OBRISI TOTALNOSTI DRUŽBE POTROŠNJE

Poglavje o potrošni družbi je namenjeno osvetlitvi njene vloge, kot socializacijske institucije in kulturne prakse, ki v detradicionaliziranem prostoru postmoderne individualiziranosti postaja vodilna tehnologija sebstva. Bolj kot na vprašanja izvora in naravnosti potrošništva, se bom osredotočil na vlogo, položaj in njegovo transformacijo v sodobnem družbenem prostoru.

Obravnava potrošnje je že zdavnaj presegla ekonomske opredelitve, ki jo definirajo zgolj kot atitezo proizvodnje. Razumevanje potrošnje je postalo predmet socioloških in kulturoloških raziskav, ki variirajo od tradicionalnih pristopov, ki so potrošnjo analizirali z vidika razlik med družbenimi sloji (Simmel, Bourdieu, Velblen), do postmodernih pristopov, ki potrošnjo obravnavajo predvsem kot sredstvo za oblikovanje identitet (Baudrillard, Featherstone, Bauman). Kljub temu, da potrošništvo še zdaleč ni iznajdba sodobne družbe, je pojav množične proizvodnje in množične potrošnje razvil izrazito nove razsežnosti potrošnje in vzorce v potrošnji, katere so jo umestile v temelje družbenih interakcij. Avtorji, kot so McCracken (1988), Slater (1997), Featherstone (1991), so potrošnjo vpeljali v definicijo družbe. Slater (1997, 9) navaja, da je v družbi postmoderne potrošniška kultura dominanten način trošenja in vsakdanjega življenja, in kot taka predstavlja poglavitno lastnost zahodne ekonomije, trga in načina življenja (Tivadar v Kamin 2000, 185).

V detradicionaliziranem prostoru pozne moderne, je potrošna kultura zapolnila pristo mesto družbenega podeljevalca smisla in navodil za načine iskanja in dosego le tega. Transformacija vloge potrošnje se je razvijala postopno, njeno latentnost so omogočili postmoderni procesi individualizacije in izoliranega ponotranjanja s strani »izbirajočega« posameznika. Vprašanje je, do kod sega njena osvoboditvena dimenzija, kot sredstva za svobodno izražanje mladega posameznika in kje se začne kazati vzorec hegemonškega družbenega sistema.

»Potrošna kultura je historično specifična ureditev produkcije, doživljanja in posredovanja potreb, ki igra tako pomembno vlogo, da označuje globalno transformacijo zahodnega sveta« (Luthar 2002, 252).

5.1 Potrošnja kot egalitarna dejavnost

»Tako kot protestantska etika predstavlja idejni okvir za razvoj »produkcijskega duha«, tako je romantika zgodnje moderna s svojim kultom ekspresivne svobode posameznika temeljnega pomena za razvoj potrošniškega habitusa« (Luthar 2002, 251).

Skozi stoletja zahodne zgodovine so oblike potrošnje, ki so segale preko zadovoljevanja t.i. temeljnih potreb, veljala za privilegij in kazalo prestiža vodilnega sloja družbe. Potrošnja je tako vsebovala družbeno-politični naboj in je bila kot takšna podvržena širokemu spektru družbenih regulacij. Popolni dostop do pridobitve luksuznih dobrin so imele zgolj najbolj družbeno privilegirane skupine, kar ne gre pripisati zgolj ekonomskim predispozicijam, temveč njihovem monopolnem položaju nad potrošnjo, kot sredstvom za materialno manifestacijo lastne superiornosti in utrjevanja hierarhičnega položaja v družbi. Ostalim družbenim skupinam se je participacija v presežni potrošnji omejevala ali prepovedala z vrsto napisanih in nenapisanih družbenih pravil, ki so izhajale iz naravnosti družbene hierarhičnosti in pravic, ki so dane posameznim slojem. Luksuzna potrošnja ne-vodilnih slojev, je bila obravnavana/razumljena/interpretirana/ kot poizkus posnemanja, ki je najmanj nemoralno, če ne celo puntarsko.

Družbena regulacija potrošnje je bila značilna za tradicionalne, ritualno usmerjene družbe, katerih temeljni gradniki so bile stabilne statusne skupine, fiksni družbeni položaji, z od rojstva pripisanimi pravicami in dolžnostmi. Moderno potrošništvo je nastopilo kot del širše družbene transformacije, ki se je odvijala skozi ekonomsko, politično in duhovno modernizacijo zahodnih družb. Potrošna družba se je historično razvijala kot del kapitalizma in tudi sama predstavljala vidik detradicionalizacije. Razkroj tradicionalnega družbenega reda je v prvi vrsti omogočil transformacijo potrošnje in jo osvobodil njene slojevsko vezane in regulirane identitetne vloge, kar je hkrati z razvojem množične proizvodnje omogočilo razvoj semiotiziranega »sistema mode«, ki zaznamuje dokončen prelom z utilitarno in tradicionalno elitno potrošnjo (Luthar 2002, 252-253).

Sistem sodobne potrošnje, je glede na zgodovinski razvoj in tesno povezanost lastne transformacije z modernizacijskimi tokovi, izšel kot pokazatelj in glasnik napredka, kot individualistično orodje nasproti nazadnjaškimi tradicionalizmi in religioznimi moralnostmi. Vendar je vloga in razvoj potrošnje v družbah pozne moderne, prevzela mnogo večje družbene razsežnosti, kot zgolj emancipirano in osvobojeno področje posameznikove aktivnosti, kar opozarja na nujno po prepoznavi in kritični obravnavi novonastalega položaja in

odnosov. Domneva o zadostnosti omogočene svobode posameznika v udejstvovanju na trgu sodobne potrošnje, zakriva mnogoplastnost transformiranih družbenih relacij.

Izbiranje na področju potrošnje se v zahodnih družbah nemalokrat enači s posameznikovo svobodo in z zasebno izbiro. Bauman (v Warde 1997,10) izpostavlja, da so ljudje v primerjavi z ostalimi področji vsakdanjega življenja na področju potrošnje najmanj zaprti in omejeni. Potrošnja postaja najbolj priljubljena dejavnost med prostočasnimi, saj ustvarja navidezno podobo svobode in izbire (Tivadar v Kamin 2000, 186).

5.2 Kultura potrošnje kot sistem (ne)zadovoljevanja vzpodbujenih želja

Sodobna potrošnja se od tradicionalnih različic ne razlikuje zgolj po povečanem kvantitativnem obsegu in produkcijskih predispozicijah, zaznamuje jo predvsem sprememba v obnašanju potrošnikov, njihove percepcije in vzorcev udejstvovanja na trgu sodobne potrošnje.

Poglavitna značilnost sodobnega potrošništva je neskončni niz zadovoljevanja želja. Povečanemu obsegu potrošnje niso pripomogle zgolj tehnološke inovacije in načrtovano zastaranje, temveč predvsem izjemna sposobnost potrošnikov po generiranju nove želje, ki sledi neposredno po vprašljivi zadovoljitvi stare. Poglavitni fokus se zrcali v sodobnem fenomenu mode, v katerem je potrošnja usmerjena v glavnem v novost samo. Campbell (1998) fenomen delno razlaga z hedonistično teorijo človeškega vedenja, oziroma z izpostavitvijo moderne transformacije hedonizma, kjer je čutno podlago za iskanje užitka zamenjala osredotočenost na posameznikova čustva. Čustvene manipulacije nudijo veliko obsežnejši in lažje dostopen svet generiranih užitkov, v katerem posameznik ustvarja imaginarna okolja, katerih navidezna resničnost je ravno dovolj za občutenje zelenega čustva. Avtor proces poimenuje kot »modernejši avtonomni in samoslepilni hedonizem ali - v vsakdanji govorici – sanjarjenje« (Campbell 1998, 16).

Idealizirane izkušnje, ki jih posamezniki generirajo v domišljiji neizogibno spremlja primerjava in razkorak z realnim stanjem in posledično razočaranje, ki spodbudi nadaljnje sanjarjenje. S tem so ustvarjene stalne dispozicije nezadovoljstva z dejanskim življenjem, ki ne dosega imaginacije in splošno hrepenenje po »nečem boljšem«.

»Temeljna motivacija, ki vodi potrošnike, je želja, da bi v realnosti izkusili to, kar so že užili v domišljiji. Zato resnični fokus želje ni toliko sam predmet kot izkušnja, ki jo bo – tako verjamejo – prinesla posest takega predmeta« (Campbell 1998, 20).

Fokus sodobnega potrošništva leži v ponudbi osnove za generacijo čustev. Uporabnost predmeta potrošnje je kot realna lastnost zanemarljiva nasproti paketu psihološke ponudbe, ki ta predmet spremlja, v katerem se prepleta umetno sugerirana zgodba predmeta s strani proizvajalca/oglaševalca in prostor za individualno čustveno fiksacijo. Vprašanje želje, kot gonila potrošne aktivnosti, tako postane vprašanje potenciranja in izkoriščanja posameznikove sposobnosti in nagnjenosti k imaginaciji.

Featherstone (v France 2007, 116) ugotavlja, da se je kultura potrošnje ločila od same potrošnje uporabnosti proizvodov, s fiksno vezano namembnostjo. Skozi oglaševanje, množične medije in različne prezentacijske tehnike se destabilizira prvotno dojemanje uporabnosti in namenskosti potrošnega blaga, na katerega se tako lahko aplicira nove podobe in znake, ki nagovarjajo širok spekter čustev in hrepenenj.

Realna izkušnja posedovanja željenega predmeta potrošnje tako nikoli v popolnosti ne doseže pričakovanja, ki si ga je posameznik ustvaril ob sugeriranju oglaševalske zgodbe predmeta. Nakup sam vsebuje vzorec avtomatskega nadaljevanja potrošnje v pričakovanju zelenih čustvenih odzivov. Potencirana ponudba novih proizvodov sledi in prehitava sekvenco »razočaranj« z neizčrpnim bazenom za čustvene fiksacije in pričakovanja.

Potrošniška socializacija predvideva razvoj kompetentnega in racionalnega posameznika, ki naj bi preko neomejenega sistema potreb, želja in ponudbe, izbiral zase optimalne odločitve. V realnosti prevladuje prizadevanje za spodbujanje trošenja, ki sisteme motivacij, želja in potreb povezuje z latentnimi mehanizmi neracionalnega, emocionalnega odločanja za idealizirane rešitve posameznikovih problemov (Tivadar v Kamin 2000, 187).

5.3 Industrializacija ustvarjanja pomenov

»V (post)modernejši družbi je prvič v zgodovini učlovečenja prišlo do profesionalizacije in »industrializacije« ustvarjanja pomenov stvari. Oglaševanje mora danes prikazovati izdelek kot tranzicijski označevalec – izdelek stoji za nekaj drugega« (Luthar 2002, 261).

Semiotizacija potrošnega blaga ni novost v človeški zgodovini. Simbolni pomeni so bili vedno sestavni del celotne kombinirane vrednosti, med utilitarno uporabnostjo predmeta in kulturno pogojeno dodatno pomensko vrednostjo. Novost predstavlja pojav profesionalizacije in institucionalizacije namenskega generiranja in pripisovanja pomenov potrošnim dobrinam, z namenom povečevanja in spodbujanja same potrošnje in maksimizacije s tem ustvarjenega dobička.

»Oglaševanje jemlje pomene iz družbenega sveta, ki v družbi nasploh ali v subkulturi predstavljajo kulturno vrednoto (ljubezen prijateljstvo, seksualna privlačnost, individualizem, moškost), jih vizualizira in verbalizira in jih reprezentira v novih zvezah – v zvezi s stvarmi, ljudmi ali uslugami, ki jih promovira.« (Luthar 2002, 262)

Ustvarjanje pomenov se je zaradi potrebe po ločevanju funkcionalno podobnih predmetov in zadovoljevanju potrošnikovega imaginarnega udobja institucionaliziralo v industriji oglaševanja in drugih medijskih promocijskih diskurzih.

Industrija oglaševanja je v procesu transformacije sodobne potrošnje svoj fokus iz prikazovanja utilitarne namembnosti proizvodov in storitev prestavila v »spiritualizacijo« samega proizvoda. Oglaševanje v sodobni potrošnji zato zahteva drugačno obravnavo, kot zgolj promotorja prodaje. Medijske prezentacije, ki jih generira, je potrebno brati kot tekste popularne kulture, oziroma kot zvrst kulturnih reprezentacij. Oglasi povezujejo elemente kulturnega reda z redom stvari, produkte relacijsko združujejo s kulturno reprezentacijo sveta. Vrednote družbe in referenčni sistemi so komercialno kolonizirani, kot pomoč za oblikovanje simbolnega pomena nekega blaga (Luthar 2002, 261-262).

S profesionalizacijo ustvarjanja pomenov je oglaševalska industrija prevzela novo vlogo v družbenem prostoru. Strategija prodaje zgodbe namesto proizvoda, le te oblikuje z refleksijo družbeno-sistemske ureditve. Nevtralne oblike sporočanja je nadomestila generirana latentna ali očitna sporočilnost, ki se navezuje na družbeno lestvico vrednot, jo s tem promovira, utrjuje in v določeni meri sooblikuje. Za potrebe marketinške segmentacije, navezava in izbira vrednotnih lestvic variira med kulturami in subkulturami, vendar ključna lastnost ostaja vrednotni fokus. Oglaševanje, kot manifestacijski del potrošne družbe, je tako postalo družbeni akter, ki v okolju postmoderne družbene transformacije postopoma prevzema vlogo socializacijskega protagonista.

»V posttradicionalnih družbah je oglaševanje prevzelo vlogo močne socialne institucije s svojim ideološkim ustrojem, ki je pravzaprav zrcalo družbe same« (Kamin 2000, 171).

5.4 Kultura potrošnje kot praksa osmišljanja v »odčarani« družbi

»Znotraj posttradicionalne družbe postane potrošnja kultura privilegiran medij za oblikovanje identitete in statusa« (Kamin 2000, 170).

Razvoj kulture potrošnje je neločljivo povezan z družbeno transformacijo pozne moderne. Družbeni zagon individualizacije in detradicionalizacija družbenega delovanja na področjih stanovske pripadnosti, udejstvovanja na trgih izobrazbe, dela in potrošnje, biografsko-identitetna detradicionalizacija in družbeni fokus na posameznika so poglavitni procesi za razumevanje današnje družbene vloge potrošne kulture.

»Zgodba« o nastajanju modernega individuuma iz tradicionalnega človeka govori o razpadanju stabilnosti tradicionalnih avtoritet in stabilnih družbenih položajev, kar je omogočilo individualizacijo in osvoboditev posameznika odvisnosti od kolektivitet. Z modernizacijo je prišlo do ločevanja zveze med kolektivno in individualno identiteto, kar je posledično pripeljalo do individualiziranja življenjskega poteka in projektnega ustvarjanja biografij kot samouresničevanja (Luthar 2002, 254).

»Osvobajanje od skupnosti in zaton predpisanih biografij spremlja velika *potreba po samotematizaciji in tematizaciji odnosov z drugimi*.« (Luthar 2002, 254) Družbena detradicionalizacija je postopoma zmanjševala vlogo in avtoriteto pozicijo tradicionalnih institucij nad področjem usmerjanja in osmišljanja biografskih vzorcev posameznikov. S ustvarjajočo se vrednotno-avtoritetno praznino so se hkrati soočali posamezniki in razvijajoča se potrošna kultura. Biografske gotovosti, ki so jih vnaprej zagotavljali fiksni tradicionalni družbeni kazalci, so pričela dopolnjevati in zamenjevati druga področja in oblike družbene participacije. Vprašanje »iskanja smisla« je postajalo vse pomembnejše v luči naraščajoče posameznikove samo-odgovornosti za naravo in kvaliteto življenjskega poteka.

»Grožnjo izobčenja, (post)modernemu človeku nadomesti grožnja nesmiselnosti življenja« (Luthar 2002, 254).

5.4.1 Standardizacijska dimenzija kulture potrošnje

»Posameznikova pojavnost (telo, obnašanje ali stanovanje) je postala bistveni način spoznavanja, predstavljanja, identifikacije posameznika samega sebi, sebe drugim ter drugih sebi. /.../ Zato so potrošne dobrine ključnega pomena za posameznikovo samopredstavitel in njegove socialne mreže« (Kamin 2000, 170).

Potrošna kultura se je razcvetela pod pogoji postmoderne transformacije.

Beck (2001) kot enega izmed razlogov navaja naravo procesa individualizacije, ki se odvija v okvirnih pogojih procesa podružabljanja. Elementu osvoboditve, ki se nanaša na odvisnosti od tradicionalnih vezi, je sočasno sledila reintegracijska dimenzija, ki se zrcali v posameznikovi popolni odvisnosti od trga izobrazbe, dela in potrošnje. »Z drugimi besedami, individualizacije ljudi izročajo *zunanjemu upravljanju in standardizaciji*, ki ju niše stanovskih in družinskih subkultur še niso poznale« (Beck 2001, 193).

Ena izmed oblik standardizacije predstavlja množična kultura potrošnje, ki potrošnikom nudi standardizirano zadovoljevanje za, ob pomanjkanju družbenega smisla, čedalje širši spekter potreb. Posameznikovemu iskanju smisla in načinov za samoizpolnjevanje se je industrija potrošnje odzvala s profesionalizacijo semiotizacije izdelkov. Ponudbo izdelkov je nadomestilo ponujanje življenjskih stilov, ljubezni, lepote, zdravja in sreče.

Vse več področij družbenega življenja se ustvarja in oblikuje z uporabo blaga, kar se izraža v glorifikaciji potrošniških praks. Preko udejstvovanja v potrošnji in akumulacije potrošniških dobrin posameznik gradi svojo »pojavnost« in samopredstavitev, ki je postala ključnega pomena za posameznikovo identifikacijo, sebi in drugim (Tivadar v Kamin 2000, 185-186).

Fokusiranje na uporabo elementov, ki nam jih na voljo ponuja kultura potrošnja, kot ekspresivne možnosti za gradnjo individualizirane identitete, odraža vzorce standardizacije.

»... /O/bstaja stalna nevarnost, da bo naša osebna identiteta sestavljena samo še iz elementov, ki jih komercialno ustvarjajo drugi« (Luthar 2002, 262).

Idealizacija izdelkov potrošnje deluje večplastno, sprva vpliva na generiranje čustev, ki spodbudijo pričakovanja in povečujejo možnosti nakupa, nadalje pa zaradi realne nezadostnosti, da bi izdelek dejansko izpolnil idealizirana pričakovanja, preko impulza razočaranja potencira nezadovoljenost, kar poskrbi za nadaljevanje verige emocionalno spodbujenega trošenja.

Sodobni trg za svoj obstoj potrebuje stalen poziv k hedonizmu, stalno novo reprodukcijo »potrošniške želje«. »Zapovedani hedonizem« je seveda sam v sebi protisloven pojav, saj zaukazana sreča ni nobena sreča. Lomi pa se na posameznikih in skozi njih, ki skušajo ustreči izrecnim in prikritim pozivom k medijsko in potrošniško pomenljivim vzorom zasebne in osebne »sreče« (Ule 2000, 33).

Samo nakupovanje zaradi naravnih ali spodbujenih želja, pa ne predstavlja temeljnega vzroka za ekspanzijo obsega in družbenega vpliva kulture potrošnje, ki jo gre pripisati predvsem dejstvu, da postaja potrošnja primarni prostor družbenega delovanja, v katerem posameznik išče gradnike in odgovore lastne smiselnosti, načine za medosebno komunikacijo, rešitve za krizne situacije.

»Ker v tej družbi posamezniki svoj odnos do sveta izražajo predvsem in vedno bolj z izdelki, ki si jih lahko kupijo, ter s praksami, ki jih lahko izvajajo v odnosu do svojega okolja, to družbo določa predvsem potrošnja« (Kamin 2000, 169).

5.4.2 Družbena reintegracija individualiziranega posameznika skozi kulturo potrošnje

Na področju družbenih kriterijev in označevalcev položajev mladih igrajo vse pomembnejšo vlogo formalna in neformalna priznanja družbe storitev, ki zajemajo dosežke v obliki potrošniških stilov, posebnih spretnosti na področju potrošnje, modnih stilov, prostega časa (Ule 2000, 19).

Trg potrošnje je postal najbolj razširjeno in najpomembnejše področje, v okviru katerega posamezniki izražajo in generirajo svojo identiteto. V primerjavi s tradicionalnimi odvisnostmi, jim udeležba na trgu potrošnje nudi občutek samostojnega delovanja, pri čemer pa je spregledana postopna standardizacija in monopolni položaj, ki ga kultura potrošnje dosega.

»Na mesto *tradicionalnih* vezi in družbenih form (družbeni razred, mala družina) stopijo sekundarne instance in institucije, ki zaznamujejo življenjsko pot posameznika, in ga v nasprotju z individualnim samorazlaganjem, ki se uveljavi kot forma zavesti, naredijo za igračo mode, razmerij, konjunktur in trgov« (Beck 2001, 192).

Sodobno deziorentiranost posameznika spremlja porast osebnih kriznih situacij, kot posledica odsotnosti »socialnih odbijačev« in individualizirane odgovornosti za družbene disfunkcije. Zmanjševanju prisotnosti transparentnih družbenih regulacij, se je hkrati pridružila ekspanzija tržno posredovanega plasiranja »rešitev«, pomagal in socialnih pomirjeval.

Ključni dejavnik pri nastajanju novih oblik ligatur ponuja trg oziroma tržno posredovana zasebna potrošnja. Ob pomanjkanju alternativnih možnosti, posamezniku v

individualizacijskem prehodu družbe ob strani stojijo predvsem medijsko in tržno posredovani in oblikovani vzorci reševanja povzročenih stresnih in kriznih situacij. Posamezniku sugerirajo kompenzacijo stresov in identitetnih primanjkljajev zasebnosti, v prostočasnih oblikah potrošnje. Za videzom aktivacije in osamosvajanja posameznikov se skriva nevarnost formacije socialne tranzicije v individualizirano globalno pasivnost, ki se najbolj jasno kaže prav v potrošniško in medijsko oblikovanih vzorcih življenjskih stilov, ki se ljudem prezentirajo kot primerne »opcije« (Ule 2000, 34-35).

Potrošnja se je infiltrirala v praktično vse vidike vsakdanjega življenja in s tem postala eden pglavitnih dejavnikov družbenega vpliva, ki oblikuje življenja posameznikov in okvire delovanja. Mladi še posebej občutijo posledice razvoja družbe potrošnje. Postavljeni so v vlogo gonilne sile njenega razširjanja, s tem ko postajajo njeni glavni porabniki in so hkrati (so)oblikovalci mode, stilov, proizvodov in kulturnih praks (France 2007, 115).

»Ljudje se prepoznavajo v uporabi proizvodov. Družbeni nadzor se je zasidral v potrebah, ki jih je proizvedel, kar priča o spremembi samega mehanizma navezave posameznika na družbo« (Marcuse 2009, 11).

Mladi se soočajo s naraščajočim razponom industrijsko vodenega spodbujanja in plasiranja želja, oziroma profitno vodenega generiranja potreb. Kljub kontroverznosti debate koncepta t.i. naravnih ali umetnih človeških potreb, nas mora sam obseg in totalnost delovanja potrošne industrije na tem področju, prepričati v nujnost kritičnega pogleda in analizo posledičnosti.

Marcuse opozarja da so človeške potrebe, ki presegajo biološki nivo, historične potrebe, pogojene s strani družbenih institucij in interesov. Definicija potrebe, njena intenzivnost in načini njene zadovoljitve so podvrženi družbenim standardom, ki vodijo represivni razvoj posameznika. Nujnost ali zaželenost potrebe je družbeno določena. Lažne, oziroma umetne, potrebe so tiste, ki so posamezniku plasirane s strani družbenega interesa po obvladovanju individuuma. Zadovoljevanje lažnih potreb spremlja občutek zadovoljstva in užitka, vendar ne omogoča trajnostnega občutka sreče, ki bi bil s stališča represivnega družbenega interesa kontraproduktiven. Marcuse posledice zadovoljevanja teh potreb, poimenuje kot ponavljajoče se stanje »evforije v ne-sreči« oziroma kot »represivno zadovoljstvo« (Marcuse 2009, 7-9).

V vzorcu profesionalizirane generacije potrošno pogojenih potreb, lahko prepoznamo manipulativno družbeno usmerjenost. Ustvarjene potrebe služijo vedno novi reintegraciji posameznikov v potrošne aktivnosti, obseg katerih se razširja z vsako novo potrebo ob hkratni navezavi obstoječih na razširjene linije proizvodov.

»Umetne potrebe« imajo družbeno vsebino in funkcijo, razvoj in načini zadovoljitve so določene s strani družbenih sil, nad katerimi posameznik nima nadzora. Ne glede na stopnjo posameznikovega ponotranjenja teh potreb in njegovo identifikacijo z njihovim zadovoljevanjem, te potrebe ostajajo produkt družbe, ki svojo dominantnost dosega z represivnimi ukrepi (Marcuse 2009, 7).

5.5 Panopticism kulture potrošnje in mikrofizika oblasti na primeru ideala sodobne ženskosti

Michel Foucault (v Bartky 2006, 59-61) v kritiki moderne družbe ugotavlja, da vzpon parlamentarnih institucij in novih koncepcij politične svobode spremljajo latentni procesi sistemskih disciplinarnih praks. Skozi primer Benthamovega modela zapora, Foucault nakaže transformacijo modernega systemskega nadzora. Bistveno značilnost Benthamove panoptične ureditve zapora kot institucije, predstavlja njen učinek ponotranjenja elementa systemskega nadzora pri posamezniku. Poglavitno orodje za doseg ponotranjenja predstavlja stanje in občutek »neprestane vidnosti«, ki zagotavlja samodejno delovanje oblasti. Nenehno samonadzorovanje vsebuje genezo individualizma in stopnjevalnega samozavedanja, kot simbola modernih časov. Panoptizem predstavlja globoko transformacijo izvajanja oblasti v prehodu od tradicionalnih k modernim družbam, ki jo Foucault imenuje »obrat politične osi individualizacije«. Oblast je postala anonimna, medtem ko je projekt nadzora ustvaril novo individualnost.

»Panoptizem je pojav, ki je bil sprva povezan z nastankom zaporov kot značilnih institucij moderne dobe, v današnji družbi pa je eden izmed najbolj razširjenih oblastnih mehanizmov. Panoptizem ni le uporaben zaboljšanje zapornikov in omejen na institucionalne prakse, temveč je namenjen temu, da se kot načrt subtilnih prisil za prihodnjo družbo razširi po družbenem telesu« (Bahovec 2002, 182).

Sandra Lee Bartky (2006) Foucaultovo kritiko interpretira v okviru kulturnih študij in panopticism aplicira na samodisciplinarne prakse kulture potrošnje, kot enega izmed subtilnih invazivnih aparatov oblasti. Avtorica prepozna Benthamov element nenehne vidnosti, kot predpogoja nadzora v potrošniško-oglaševalskih praksah plasirane idealne podobe ženskega telesa in ženskosti, kot postopnega ustvarjanja mikrofizike oblasti nad posameznikom.

»Produkcija »krotkih teles« zahteva, da je neprekinjena prisila usmerjena k samim procesom telesne aktivnosti, ne le k njenim rezultatom; gre za mikrofiziko oblasti, ki drobi in deli telesni čas, njegov prostor in njegova gibanja« (Foucault v Bartky 2006, 60).

Sodobno potrošništvo je osredinjeno na prezentacijo telesa kot pglavitnega elementa posameznikovega samopredstavljanja in objekta komunikacije z družbeno okolico. Z nenehno vizualizacijo lepotnih idealov vzpostavlja sistem vrednot, za dosego katerih so posamezniki prisiljeni prevzeti samodisciplinarne telesne prakse. Proces je zaradi zgodovinsko-družbenih predispozicij najočitnejši pri kulturni prezentaciji ženskega telesa, ki služi kot primer na podlagi katerega Bartkyeva izpostavi sodobni panopticism.

Očiten primer discipliniranja telesa najdemo v imperativih sodobne »tiranije vitkosti«. Hujšanje disciplinira telo, zahteva neprestano nadzorovanje temeljne potrebe organizma, kar zahteva železno voljo in časovno-prostorsko reorganizacijo življenjskega stila. Ekstremni vidik ideala vitkosti predstavlja pojav in množična rast primerov anoreksije, ki za sodobne ženske predstavlja družbeni ekvivalent histerije, na način, da predstavlja kristalizacijo široko razpredene kulturne obsesije na patološki način (Bartky 2006, 63).

»Tako histerijo kot anoreksijo lahko razumemo kot indikatorja, ki kažeta na delovanje represivnih mehanizmov na ženske, žensko telo, kar danes kaže, da problem patriarhije še nikakor ni rešen« (Jereb 2006, 87).

Poizkusi doseganja idealov ženskega telesa in s tem idealov ženstvenosti od posameznic zahtevajo množico samodisciplinarnih praks in kodov obnašanja. Lepotne direktive niso omejene zgolj na vitkost telesa, specifično je izpostavljena množica »problematičnih« delov samega telesa, ki naj bi vsak zase zahtevali specializirano obravnavo in nego, skupaj z potrebnimi sredstvi, znanji in časovnim urnikom. Zahteve postajajo vedno bolj specifične in vse globlje posegajo v posameznikov intimni prostor. Rekonstrukciji samega telesa se sočasno pridružujejo zahteve po družbeno zaželeni prezentaciji telesa, načini oblačenja, obnašanju, govorico telesa.

»Disciplinarne tehnike, s katerimi se ustvarjajo »krotka telesa« žensk, težijo k urejevanju, ki je nenehno in izčrpno – uravnavanje telesnega obsega in postave, apetita, drže, gest, splošnega vedenja v prostoru« (Bartky 2006, 82).

Obravnava vzorcev kulture potrošnje skozi perspektivo oblastniških razmerij nam razkriva preplet korelacij treh pglavitnih vzročno-posledičnih elementov: formacija medijsko

plasiranega kulta telesa in njegovo agresivno propagiranje v javnem prostoru, zavest o pomanjkljivosti lastnega telesa in posledično sprejetje korekcijskih (potrošniških) praks in ideologije, ter prezentacijski sistem kulturno dodanih vrednosti telesnosti, kot izpostavljanje intimnosti lastnega telesa in preko njega tudi »duha« posameznika zunanji skrutinizaciji, nadzoru in disciplinskim praksam.

Skupna imenovalca zgoraj omenjenih družbenih procesov lahko prepoznamo v spodbujanju potrošnje izdelkov in storitev širokega polja lepote in življenjsko-stilske industrije skozi skorajda načrtno spodbujanje posameznikovega nezadovoljstva in nesamozavesti, ter ohranjanje oblastniških in patriarhalnih razmerij, preko fiksacije abstrakta »ženskosti« in »ženstvenosti« na telo in telesnost.

Bartkyeva podreditev disciplinskim praksam obravnava kot: »Popolnoma kompatibilno s sodobnimi potrebami po ženski mezdni delovni sili, s kultom mladosti in fitnesa in s potrebo poznega kapitalizma, da ohranja visoko raven potrošnje.« (Bartky 2006, 83)

5.5.1 *Kultura potrošnje in izvorni greh sramu telesne neadekvatnosti*

»Ni dvoma, da je obremenjenost s telesno samopodobo tako pomembna v sodobni popularni zavesti, da predstavlja eno izmed značilnih *kulturnih obsesij naše dobe*« (Beardsworth in Keil v Kuhar 2001, 61).

Pri kulturni obsesiji s telesno samopodobo seveda ne gre za zgodovinsko novost, specifičen je predvsem njen kvantitetni razmah in vprašljivost širšega kulturnega konteksta vzročno-posledične povezanosti. Nespregledljiv je trend potrošniško orientiranih medijskih prezentacij v smeri ustvarjanja kulta telesa in njegovi pogojevalni navezavi na širok spekter družbenega udejstvovanja. Pod pogoji profesionalizacije pomenskega dodajanja potrošnim dobrinam doseganje telesne idealnosti ne obljublja zgolj nagrade telesa samega, temveč ga prezentira kot imperativ, oziroma vstopnico in predpogoj za uspehe v ljubezni, spolnosti, profesionalnem življenju itd.

Način individualne percepcije in obravnave plasiranih podob pri dekletih, je bila tema številnih razprav. Z gotovostjo pa lahko trdimo, da če večina kulturnih sporočil dekletom, na različnih področjih vsakdanjega življenja, vsebuje koncept »popolnega telesa«, bo to zagotovo vplivalo na njihove izbire in prakse potrošnje (Frost v France 2007, 128).

Medijske prezentacije v javnem prostoru so osredotočene na homogenost plasiranih telesnih podob, ki predstavljajo stičišče oglaševanja raznovrstnih potrošniških praks. Oris možnih družbenih posledic nakaže že sama specifika izbranega telesnega tipa.

Trenutno idealni tip ženskega telesa, ki ga je sodobna potrošniška družba postavila na piedestal, ni naključen in v polni meri uteleša sporočilnost uporabljenega pridevnika. Kot navaja Kuharjeva (Kuhar 2001, 61): »Seidova (v Ridge Wolszon 1998) pravi, da obsega ideal, ki ga predstavljajo igralke in modeli, le 5% najvitkejših žensk. Statistična deviacija je normalizirana, tako da 95% žensk ne more doseči ideala.«

O učinkih in intenziteti medijske implikacije kulta telesnosti in vitkosti tudi zgovorno priča podatek raziskav, ki jih navaja Bordo (Bordo v Jereb 2005, 33), in sicer da je 80% obravnavanih deklic starosti 10 let že poskusilo z dieto in navajalo nezadovoljstvo z lastnim telesom.

Izbor telesnega tipa idealizacije je v popolnem sozvočju s širšim kontekstom potrošne kulture. V visoko postavljeni letvici za doseganje idealizirane oblikovanosti in podobe telesa lahko prepoznamo generiran predpogoj za spodbujanje potrošnje.

»Strategije večine oglaševanja, povezanega z lepoto, je sporočanje ženskam, da so njihova telesa pomanjkljiva« (Bartky 2006, 71).

Po mnenju vrste psihologov (npr. Furham in Greaves 1994 v Grogan 1999) mediji vplivajo na sodbe moških in žensk o lastnem telesu tako, da postanejo referenčna točka za (neugodne) primerjave. Po teh pogledih je jedro nezadovoljstva s telesom prepad med percepcijo svojega telesa in idealom (Kuhar 2001, 62).

Homogenost konsenza o proporcijah zaželene idealnosti in njegova intenzivna prisotnost v oblikah medijsko-kulturnega sporočanja mlade ženske postavlja v neskončen položaj primerjanja posameznikove telesne raznovrstnosti z imperativom ideala. Praktična funkcija postavljenih standardov se tako odraža v porastu nezadovoljstva z lastnim telesom in posledičnemu splošnemu upadu celostne samozavesti posameznika.

Disciplinarni projekt potrošne projekcije ženskosti tako deluje kot past. Zahteva tako radikalno in obsežno telesno preobrazbo, da je večini žensk, ki se odločijo podrediti, usojeno, da jim bo na neki točki spodletelo. S tem se občutku ženske, da je telo, ki ga uteleša, pomanjkljivo, dodaja še mera sramu in očitek lastne krivde (Bartky 2006, 71).

Sprejetje percepcije lastnega telesa, kot imanentno pomanjkljivega, mlade ženske postavlja v večplastni položaj oblastniških vplivov in razmerij, v katerih postanejo odvisne od potrošnih strategij »reševanja« in s lastnim delovanjem utrjujejo patriarhalne implikacije.

Definicija podobe ženskosti v medijski kulturi pozne moderne, se nagiba k njeni percepciji, kot skupka uporabe proizvodov modne in lepotne industrije. Poglavitni gradnik in posledica tega trenda je vzburjanje nezadovoljstva in dvomov deklet o svojem telesu, ki se jim prezentira kot neadekvaten objekt, ki ga je potrebno popravljati, spreminjati, predrugačiti (France 2007, 128).

5.5.2 Marketing, hegemonski diskurz ženskosti in latentna absorbcija emancipacijskih prizadevanj

»Kultura potrošnje gradi koncept ženstvenosti, kot primarno vezanega na lepoto, skrb za katero, je postal normalen del občutka »biti dekle«, ženska« (France 2007, 121).

V sodobnem sistemu institucionalizirane heteroseksualnosti se v nasprotju z emancipacijskimi prizadevanji ohranjajo patriarhalni vzorci kulturne reprezentacije ženskega telesa. Prezentacija ženskega telesa se je res da oddaljila od materinske podobe, ki je služila kot sidrna točka tradicionalnega položaja podrejenosti, vendar svojo sistemsko tradicijo nadaljuje v hegemonškemu položaju definicije ženskosti skozi telo in hkratni podrobni specificiranosti le-tega.

»Vprašanje »kako biti dekle ali ženska« se je v celoti preselilo na kulturno področje in zanemarilo njegov politični aspekt« (Taft v France 2007, 129).

Sporočilna dvoličnost je močno prisotna v sodobnih praksah kulture potrošnje. Nazoren primer predstavlja trend navideznega prevzemanja emancipacijske sporočilnosti s strani oglaševanja lepotne industrije. Mediji oglaševanja, »revije za ženske« in ostale življenjsko stilske svetovalnice prevzemajo podobo soustvarjalca in promotorja ženske emancipacije in alternacij pozicij moči med spoloma v sodobni družbi. Problematičen je razkorak med profitno usmerjeno gradnjo javne podobe in latentnim ohranjanjem pozicij patriarhalnih oblastniških razmerij.

Konec devetdesetih let prejšnjega stoletja smo bili priča alternaciji klasičnega marketinškega prikazovanja ženske, kot razosebljenega objekta potrošnje, z razvojem koncepta »*girl power*«,

kot fenomena kulturne industrije. Fenomen, ki se je oblikoval in postal izjemno vpliven v okvirih popularne kulture, se je postopoma razvil v simbolizacijo nove oblike ženskosti. »*Girl power*« koncept je postal močno prisoten v medijih popkulture, ki se je osredotočila na množično posredovanje podobe »nove ženske«, ki sama usmerja svoje življenje in je močna, samostojna in ambiciozna oseba. Podoba naj bi predstavljala nasprotje pasivne definicije ženskosti in vstop feminizma v kulturni »*mainstream*«. Ustvaril se je družbeni vtis, da »*girl power*« koncept kljubuje patriarhalni ureditvi in izpodbija spolne stereotipe, ponuja pozitivne podobe deklišstva in ženskosti v pozni moderni (France 2007, 128).

Pozitivna ocena trenda spregleda navideznost emancipacijskih učinkov marketinške alternacije. Kulturna industrija je z vpeljavo nove strategije komodificirala deklišstvo preko depolitizacije njihovega statusa.

Preko depolitizacije kulturna industrija dejansko deluje kot institucija utrjevanja tradicionalnih modelov deklišstva. Za večino medijsko posredovanih podob in ikon nove ženske je značilna dvojnost med transparentim portretiranjem njenih postmodernih »*girl power*« lastnosti (samostojnost, odločnost, pogum ...) in latentno vsebovani bazi tradicionalnih dekliških vlog, na katerih temelji jedro likov in podob (primarna pomembnost skrbi za lepoto, središče zanimanja je usmerjeno v nasprotni spol). Normativna ženskost se re-tradicionalizira skozi poudarjanje recepta »lepotateloobleka«, kot kritično pomembnih simbolov deklišstva in ženskosti (France 2007, 129).

»V tem kontekstu depolitizacija deklet ne izziva »statusa quo« in se usmerja v konstrukt deklišstva kot odraza vrednot belskega srednjega razreda in individualizma brez kolektivne odgovornosti, kjer se potrošnja prikazuje kot aktivna oblika državljanstva« (Aapola v France 2007, 129).

5.5.3 Telo kot medij prikritega patriarhalnega panoptizma

»Ženska živi svoje telo, kot ga vidijo drugi, anonimni patriarhalni Drugi« (Bartky 2006, 72).

Agresivno plasiranje in poudarjanje pomembnosti vizualizacij idealnega ženskega telesa s strani kulture potrošnje, pri pripadnicah ženskega spola spodbuja percepcijo lastnega telesa, kot objekta, ki je podvržen nenehni zunanji skrutinizaciji. Dojemanje telesa, kot neprestano »vidnega«, oziroma družbeno obravnavanega elementa, izpolnjuje elementarni oblastniški predpogoj za ponotranjenje sistemskih implikacij preko samodiscipline.

Bartkyeva ugotavlja, da se je v mnogih ženskah vzpostavilo, s Foucaultovimi besedami (2005) »zavestno in nenehno stanje vidnosti, ki zagotavlja samodejno delovanje oblasti.« Ker visoko postavljenih standardov ženske telesne sprejemljivosti, ki zahtevajo resnično transcendenco narave, ni možno popolnoma doseči, lahko ženske večino svojega življenja preživijo z nenehnim občutkom telesne pomanjkljivosti. Od tod je strožji nadzor telesa pridobil novo obliko obvladovanja duha (Bartky 2006, 83).

Razlogi za uspešnost disciplinirajoče strategije ležijo predvsem v njeni družbeni latentnosti. Gledano z zgodovinske perspektive je danes žensko telo in obnašanje regulirano občutno manj kot v preteklosti, kot posledica postopne družbene detradicionalizacije, desekularizacije, ter transformacij trga dela in izobraževanja. Modernizacijski procesi so ženskam omogočili formalno enakopravnost in jih s tem v določeni meri distancirali od neposredne odvisnosti od tradicionalnih centrov patriarhalne oblasti v obliki določenih spolnih vlog, verskih institucij itd. Uspešnost emancipacijskih prizadevanj tako po eni strani ni vprašljiva, vendar je bolj pomemben kot pogled nazaj predvsem pogled v prihodnost.

»Deklet se danes ne socializira v spolno vlogo ob pomoči tradicionalnih diskurzov rojevanja, doma in gospodinjstva. Danes se jih socializira s pritiski glede fizičnega videza, telesne samopodobe, modnih smernic in zahtev ter normativne seksualnosti« (Ule 2008, 228).

»Anonimnost disciplinarnega nadzora in njegove široke razpršenosti imajo odločilne posledice za pravo razumevanje podrejenosti žensk. Odsotnost formalne institucionalne strukture in avtoritet, pooblaščenih za izvajanje institucionalnih direktiv, ustvarja vtis, da je produkcija ženskosti ali popolnoma prostovoljna ali naravna« (Bartky 2006, 75).

Uspešnost emancipacije je nedvomna glede na prepoznane patriarhalne institucije in vzvode oblasti. Oklepanje preseženih tradicionalnih definicij otežuje prepoznavanje novih, oziroma transformiranih pojavnih oblik oblastniških teženj.

Transformacija disciplinarne oblasti je v sozvočju z modernizacijski procesi. Ne zanaša se na nasilne ali javne sankcije in tudi ne poskuša omejevati svobode gibanja ženskega telesa iz prostora v prostor. A kljub vsemu temu je njen vdor v telo malodane izčrpen, žensko telo se znajde v oblastni mašineriji, ki ga preišče, ga razstavi in na novo sestavi. Odsotnost formalno prepoznanih disciplinatorjev in javnega popisa sankcij koristi prikritju razsežnosti, do katerih imperativ biti »ženstvena« služi interesom dominacije (Bartky 2006, 76-82).

»Disciplinirajoča oblast, ki v žensko telo vpisuje ženskost, je povsod in je ni nikjer; tisti, ki disciplinira, je vsakdo in hkrati nihče posebej« (Bartky 2006, 75).

5.6 Obrat politične osi individualizacije in nove oblike nadzora – ali kako mladi odsotnost vidne avtoritete enačimo z svobodo

»Na poti je *spregledano* tudi temeljno dejstvo, *da moderna družba nima nobenega upravljalnega središča*« (Beck 2001, 338).

Individualiziranost in post-tradicionalnost družbenosti se mlademu človeku ponuja kot sproščeno polje svoboščin. Elementi kulturno-družbenega fenomena potrošnje se predstavljajo kot polja in orodja samoizraznosti ter kot možnosti posameznikovega neodvisnega delovanja in izbire brez družbenih omejitev. Kakor ne moremo celostno obravnavati vprašanja svobode izbire brez vprašanja o danih možnostih izbire, tako je vprašljivo dojemanje svobode, brez skrutinizacije definicij in prepoznavnosti pojavnih oblik omejevanja in drugih aktov nadzora.

Na problematiko definicij in večplastnost argumenta svoboščin je opozoril Foucault, ki je trdil, da je moderna buržoazna demokracija v veliki zmoti glede prizadevanja za politične pravice posameznikov, ki so konstruirani kot nesvobodni na podlagi cele vrste disciplinarnih mikrooblasti onstran domene, ki jo običajno označujejo kot »politično« (Bartky 2006, 80).

V starejših avtoritarnih sistemih je oblast utelešala oseba, ki jo je uveljavljala nad velikim anonimnim telesom subjektov. Vsako nekonformno dejanje se je obravnavalo kot žaljenje oblastnega individuuma, sankcije so bile po navadi brutalne z uporabo fizičnih zlorab. Kljub brutalnosti je oblast v takšnem sistemu delovala naključno in diskontinuirano; v družbeni totalnosti je bilo mnogo reči izven dosega. V nasprotju z tradicionalnimi avtoritarizmi, je v moderni družbi prišlo do pojavljanja bolj in bolj invazivnih aparatov oblasti, ki izvajajo veliko bolj restriktiven družbeni in psihološki nadzor. Kot se izrazi Foucault, učinki oblasti v moderni družbi krožijo po vse bolj prefinjenih kanalih, pridobivajo dostop do samih posameznikov, do njihovih teles, njihovih gest in vseh vsakdanjih opravil (Bartky 2006, 80-81).

Vpogled v delovanje institucij potrošne industrije nakazuje na moderno aplikacijo oblastniških razmerij, ki se anonimno razširjajo in izvajajo preko politike potrošniških praks. Netransparentnost procesa in predvsem neprepoznavanje modernih transformacij oblastniških

razmerij mladim otežujejo identifikacijo systemskega discipliniranja v sodobnem vsakdanjiku. Postopno nekritično ponotranjenje na videz naravnega spektra generiranega vrednostnega sistema potrošnje tako zagotavlja avtomatično systemsko reprodukcijo.

Ponotranjenje oblasti po Foucaultu predstavlja temeljno značilnost in uspeh moderne tranzicije oblastniških razmerij. Oblast je postala anonimna, medtem ko je projekt nadzora ustvaril novo individualnost. Dejansko Foucault meni, da delovanje oblasti konstituira samo subjektiviteto subjekta. Moderni »jetnik« je tako ponotranjil pogled, ki je vpisan v samo strukturo disciplinarne institucije, same moderne tehnologije obnašanja so usmerjene v produkcijo izoliranih in samonadzirajočih se subjektov (Bartky 2006, 81).

Psihologija potrošne kulture se postopoma staplja z vse več področji posameznikovega delovanja in obstoja. Priča smo agresivnem plasiranju potrošno orientiranih vrednot in naraščajoči ideološki invazivnosti, ki se usmerja predvsem na najbolj intimna področja zavesti. Posameznikovo samo zavedanje je pod konstantnim pritiskom oglaševalske filozofije praktično nedosegljivih »idealnosti«, ki z namenom utrjevanja položaja moči in nadaljnje ekspanzivnosti potrošniške logike, spodbuja notranje psihološke napetosti in hkrati z poučno pretvezo ponuja nujno popravilo neadekvatnosti. Konsistentnost oglaševalske aparature posameznike usmerja v projekt posredno diktiranega samo-discipliniranja posameznikov.

Cote (v Ule 2008, 252) meni da so se zahodne družbe v minulih desetletjih postopoma usmerile v enostranski razvoj nedozorele odraslosti, za katero je značilna zazrtost vase in zanemarjanje pomembnih problemov skupnosti in odgovornosti odraslosti. Razloge vidi v sodobni potrošniški družbi, ki ima interes, da narašča populacija nezrelih oseb s šibkim jazom ter z dobro razvitimi nezavednimi impulzi, predvsem težnjo po neposredni in takojšnji zadovoljitvi želja. Ne le da na takšno populacijo lažje vplivamo s tržnimi ponudbami, je tudi manj odporna na različne oblike očaranj z obljubami in navideznim zadovoljevanjem želja (Ule 2008, 252).

Nujnost debate o prepoznavanju razvoja načinov izvajanja oblasti in hegemonskem značaju določenih družbenih in potrošniških praks, se pogosto izpodbija z navajanjem načela »svobodne izbire«, kot temeljem demokratičnosti sodobnega zahoda.

Marcuse opozarja, da kriterij svobodne izbire nikoli ne more biti absoluten. Svobodna izbira med širokim spektrom dobrin in uslug ne pomeni svobode, če te dobrine vsebujejo in vzdržujejo družbeni nadzor. Spontana reprodukcija plasiranih potreb pri posameznikih tudi ne prinaša avtonomije, ampak priča o učinkovitosti elementov nadzora. Sodobna družba je

izbrisala ločnico med danimi izbirami in dejansko možnim, med zadovoljujočimi in nezadovoljujočimi potrebami (Marcuse 2009, 9-10).

»Pod vladavino represivne celote, lahko »svoboda« postane mogočno orodje dominacije« (Marcuse 2009, 9).

Vprašanja svobode izbire ne moremo celostno obravnavati brez podvprašanja o danosti in interesih izbirnih možnosti. Argument civilizacijskega napredka svobode izbire, brez celostnega upoštevanja sočasne družbene transformacije in njegove aplikacijske večplastnosti, postaja bolj argument elitističnih tradicionalizmov kot glasnik emancipacije posameznika.

Značilna poteza sodobne industrijske družbe je njena učinkovita zadušitev potreb, ki zahtevajo osvoboditev, osvoboditev od stvari, ki so lahko znosne, se trenutno splačajo in so udobne. Družbeni nadzor zahteva nezaustavljivo potrebo trošenja produkcije in porabe, zahteva potrebo po načinih sprostitve, ki blažijo in hkrati omogočajo nadaljevanje te obnorelosti, zahteva potrebo po vzdrževanju zavajajočih svoboščin, kot so prosti trg, svobodni tisk, samocenzura in svobodne izbire med znamkami in produkti (Marcuse 2009, 9).

»Način, na katerega je organizirana tehnološka baza sodobne industrijske družbe, stremi k totalitarnosti. Totalitarizma ne ustvarja samo specifična oblika vladanja, ampak ga ustvarja tudi specifična oblika produkcije in distribucije, ki je lahko hkrati kompatibilna s pluralizmom strank, medijev, itd.« (Marcuse 2009, 5).

ZAKLJUČEK

Postmoderno odraščanje zaznamujejo procesi družbene individualizacije, ter reintegracijska dimenzija monopolnega položaja potrošne kulture, kot primarnega prostora samoaktualizacije. Prisoten je predimenzioniran prenos družbene odgovornosti, ki sistemska neskladja realizacije projekta moderne blaži z postavitvijo posameznika v vlogo osnovne reproduktivne enote družbenega. Ob odsotnosti kolektivnega zavedanja, se oposamljeni posamezniki z neskladji soočajo individualizirano, skozi subjektivno percepcijo ponotranjene zavesti o lastni odgovornosti vodenja avtorskih biografij. Družbeno klimo zaznamujejo industrijsko ter družbeno proizvedena tveganja, kjer se negotovostim v vodenju življenjskega poteka pridružujejo ekološki elementi tveganja, kot posledica kratkoročno-profitno orientiranega gospodarskega razvoja. Doslednost modernizacijskih procesov je izpostavila sistemska neskladja, ki se manifestirajo v inflaciji izobraževanja, ter naraščajoči destandardizaciji in fleksibilizaciji trga dela, ki predstavljajo poglavitni izvor destabilizacijskih elementov tveganja v življenjskem poteku. Poleg destandardizacije življenjskih pogojev smo priča družbeni detradicionalizaciji, ki spreminja vrednotno shemo. Sosledje družbeno-sistemskih tranzicij se odvija v sozvočju z potrebami potrošno orientirane produkcije. Kultura potrošnje zapolnjuje sproščena mesta detradicionalizirane vrednotne lestvice, z plasiranjem instantnih rešitev in pomagala za naraščajoče število kriznih situacij in primanjkljajev, s katerimi se posameznik sooča v zasebnosti. Sistem profitno orientirane množične potrošnje cveti pod pogoji individualizirane dezorientiranosti v nestanovitnem družbenem okolju konstantnega tveganja. Pod pogoji delne družbene deregulacije je način proizvodnje prerasel v vlogo vodilne kulture. Potrošna kultura je prevzela vlogo nosilca javnega družbenega prostora, v katerem samostojno delovanje posameznikov reproducira njeno dominantno vlogo. Preko gradnje kulta telesa, zdravja, uspeha, potrošnja vzpostavlja specifične vrednotne lestvice, ki zaradi namenske generiranosti in nedosegljivosti njenih idealov zagotavlja neskončno reprodukcijo in uporabo institucionaliziranih dejavnosti za njeno (ne)doseganje. Prisotno je plasiranje potreb, ki izkorišča postmoderno izkušnjo iskanja osebnotne izpolnitve.

Sistematizirano in profesionalizirano usmerjanje mladih v iskanje osebne izpolnitve na trgu potrošnje, ob hkratnem pogojevanju njihove polne družbene participacije z uporabo in upoštevanjem njenih izraznih elementov, priča o vzpostavljanju obsežnega sistema nadzorovalno-usmerjevalne narave navidezno nevtralnih institucij potrošne kulture. Ob primanjlovanju področij za posameznikovo samoprezentacijo in akumulacijo kulturnega

kapitla, ki postaja elementarna potreba v grajenju postmoderne avtobiografskega projekta, postaja očitna dominantna vloga sistema množične potrošnje. Postmoderno družbeno tranzicijo je zaznamovala množica sprememb v naravi in načinih delovanja družbe in družbenih institucij. Hkrati pa jo zaznamuje ohranitev kapitalistične organiziranosti proizvodnje in njene ekspanzije skozi potenciranje obsega in družbenega dosega množične potrošnje.

Profitna orientiranost poleg tovarn in primarno pridobitveno-gospodarskih institucij, preko privatizacije zdravstva in izobraževanja zaznamuje vse več segmentov družbe. Živimo v družbi, ki je odkrito sprejela in ustoličila dobiček, kot javno prepoznano vodilno vrednoto, k kateri stremijo posamezniki, podjetja, institucije, države. Lepota, zdravje in sreča so dobili svojo realno ceno. Ob prepoznavi profitne orientiranosti družbe, postane vse bolj jasna namenskost generiranja, če ne pa vsaj spodbujanja obstoječega položaja mladih. Vzganje samozavestnega mladostnika z izoblikovano osebnostjo trenutno ni v družbenem interesu, oblikovanje katerega je kot vedno v rokah ekonomskih silnic. Jasno je, da je nesamozavesten posameznik dober potrošnik. Potrošna kultura se mladim predstavlja kot liberalizirano polje neodvisnega delovanja, v katerem lahko ob odsotnosti družinsko-pedagoškega nadzora samostojno izbirajo vzorce samoprezentacij in s tem stopajo v družbeno interakcijo z vrstniki. Zasičenost javnega prostora z elementi potrošne mentalitete premikajo in spajajo vrednotne lestvice, pri čemer plasirane vrednote potrošnih institucij pridobivajo obraz splošno sprejetega družbenega dejstva, kar se nadaljuje v klasičnem prenosu reproduktivnosti skozi postopno ponotranjenje s strani posameznikov. Namensko generiranje kontradiktornosti impliciranih vrednot spodbuja posameznikovo stanje nesamozavesti, ki variira od vzpostavljanja nezadovoljstva z lastnim telesom, osebnostjo, ali z življenjskim potekom. Posamezniki, ki ne dosegajo postavljenih idealov, lahko izbirajo med kulturno-kapitalsko marginalizacijo ali med intenzivnejšo kompenzacijo na trgu potrošnje. Poleg agende pospeševanja potrošnje, vsebujejo zahteve impliciranih lestvic dobršen element oblastništva, oziroma nadzora. Preko posameznikove konstantne vidnosti lastnega prezentacijskega delovanja v okvirih in pod pogoji potrošnje, se izpolnjuje osnovni predpogoj za ponotranjenje pravilnika in globalne realizacije Benthamovega zapisa.

Izpostavitev načina delovanja potrošne družbe nam služi kot primer evlucijskega procesa nadzorno-usmerjevalnih institucij. Področje, ki je javno prepoznano kot nevtrarno polje posameznikovega delovanja, kaže jasne obrise hegemonškega sistema razmerij moči in sistema nadzora. Po mojem mnenju gre za obliko sistemske organiziranosti, ki po svoji

učinkovitosti in dosegu prekaša dosedanje avtoritarne ureditve oblasti, kjer je relacija oblastnik-podložnik jasno izpostavljena in transparentno vodena. Latentna uporaba nadzorno oblastniških elementov, ob hkratnem poudarjanju osvobojenosti delovanja maksimizira učinkovitost sistema in minimizira možnost aktivnega zavračanja s strani individualiziranih posameznikov.

6 LITERATURA

1. Bahovec, Eva 2002. With your brain and my looks. Telo v kulturnih študijah. V *Cooltura: Uvod v kulturne študije*, ur. Aleš Debeljak, Peter Stanković, Gregor Tomc in Mitja Velikonja, 175-195. Ljubljana: Študentska založba.
2. Bartky, Sandra Lee. 2006. Foucault, ženskost in modernizacija patriarhalne oblasti. *Delta* 12 (1-2): 59-86.
3. Beck, Ulrich. 2001. *Družba tveganja, na poti v neko drugo moderno*. Ljubljana: Krtina.
4. Campbell, Colin. 1998. Skrivnost in moralnost modernega potrošništva. *Družboslovne razprave* 14 (27/28): 11-25.
5. Corbacho, Celestino. 2010. *EU plans microcredit line to tackle youth unemployment*. Dostopno prek: <http://zikipediq.wordpress.com/2010/02/01/eu-plans-microcredit-line-to-tackle-youth-unemployment/> (27. april 2011).
6. France, Allan. 2007. *Understanding youth in late modernity*. New York: Open University Press Maidenhead.
7. Jereb, Ana. 2005. O ženskem telesu in oblasti. *Panika* 10 (2): 32-35.
8. --- 2006. Anoreksično telo - uporno telo? *Delta: revija za ženske študije in feministično teorijo* 12 (1/2): 87-109.
9. Kuhar, Metka. 2001. Medijske podobe – korzet sodobnih žensk? *Javnost; The Public : Journal of the European Institute for Communication and Culture* (8): 61-66.
10. --- 2009. "Nategnjena" generacija : mladi in znanje. *Delo Sobotna priloga*, 10-11 (10. oktober).
11. Kamin, Tanja. 2000. Oglaševanje v preobrazbi množičnega trga. *Javnost; The Public : Journal of the European Institute for Communication and Culture* (7): 163-172.
12. Luthar, Breda. 2002. Homo ludens - Homo šoper : uvod v potrošno kulturo. V *Cooltura: Uvod v kulturne študije*, ur. Aleš Debeljak, Peter Stanković, Gregor Tomc in Mitja Velikonja, 245-263. Ljubljana: Študentska založba. Ljubljana: Študentska založba.

13. Marcuse, Herbert. 2009. *One-dimensional man: studies in the ideology of advanced industrial society*. London; New York: Routledge.
14. Mizen, Phil. 2004. *The changing state of youth*. New York: Palgrave Macmillan, Basingstoke.
15. Ule, Mirjana. 2000. *Sodobne identitete. V vrtincu diskurzov*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
16. --- 2008. *Za vedno mladi? Socialna psihologija odraščanja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
17. ---, Tanja Rener, Metka Mencin Čeplak in Blanka Tivadar. 2000. *Socialna ranljivost mladih*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, Urad Republike Slovenije za mladino.